

Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede

AF JENS VILLIAM JENSEN

1. Indledning

Emnet

Der har i dansk agrarhistorisk forskning været en lang og stærk tradition for den opfattelse, at der foregik en stabil og kontinuerlig udvikling fra små hovedgårde med tilhørende spredtliggende fæstegods i middelalderen til det senere i 17. og især 18. århundrede velkendte godssystem, karakteriseret ved velarrunderede godser og omfattende hovedgårdsmarker drevet ved hoveri af godsets fæstere. Denne udvikling i retning af enevældens godssystem tog yderligere fart under 16. århundredes højkonjunktur.

Udviklingens forløb i tiden efter reformationen og dens årsager er kort og klart sammenfattet af Poul Johs. Jørgensen, der i »Dansk Retshistorie« ved behandlingen af landboforholdene bl.a. skriver: »Foruden at Adelsgodserne gennemgaaende blev større, blev de endvidere bedre afrundede... Baggrunden for Adels Arbejde paa en bedre Arrondering af Godserne var som allerede nævnt til Dels dens forøgede Interesse i Hoveriarbejdet, der igen hang sammen med dens Ønske om i højere Grad end tidligere at anvende Stordrift i Landbruget. Dette Ønske var begrundet i det 16. Aarhundredes stærke Prisstigning paa Landbrugsprodukter og gav sig Udslag i en stærk Udvidelse af Hovedgaardenes Tilliggende og ogsaa af deres Antal«. ¹ Denne opfattelse af kontinuitet og parallellitet i godssystemets udvikling – stigende arrondering som følge af øget hoveribehov til den udvidede hovedgårdsdrift med henblik på udnyttelse af 16. århundredes gunstige konjunkturer – præger ikke alene ældre, ² men også nyere ³ fremstillinger af periodens

1. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1947/1969) p. 465f, cf. p. 463.

2. V. Møllerup og J. A. Fridericia i Danmarks Riges Historie, af Johs. Steenstrup m.fl. (1896-1907), III pp. 249f, 259, 280 og IV pp. 57f, 61ff, 67ff; Erik Arup: Danmarks Historie II (1932/1961) p. 595ff, især pp. 599-601, 610; Hans Lund og C. O. Bøggild-Andersen i Schultz Danmarkshistorie, red. Aage Friis m.fl., II (1941) p. 681ff og III (1942) pp. 20f, 25f.

3. Svend Cedergreen Bech i (Politikens) Danmarks Historie, red. John Danstrup & Hal Koch, bd. 6 (1963/1970/1977) p. 473ff; i outreret form hos Benito Scocozza: Klassekampen i Danmarks historie. Feudalismen (1976) pp. 62ff, 78, 118, 163f, 188ff (cf. Troels Dahlerups anmeldelse i HT 78 p. 298ff); opfattelsen præger ligeledes Fridlev Skrubbeltangs sammenfattende fremstilling af landboforholdene i »Det danske Landbosamfund 1500-1800« (1978), se pp. 34f, 36f, 49ff, 71f, 85ff.

historie. Dog må det fremhæves, at E. Ladewig Petersen, der i den seneste fremstilling som den første anskuer tiden fra midten af 16. til midten af 17. århundrede under ét og under en ny synsvinkel, skildrer et noget andet udviklingsforløb: Omend den stigende arrondering i 16. århundredes sidste årtier fortsat understreges, er hovedgårdsdriftens egentlige expansion imidlertid klart placeret i 17. århundrede, især efter 1630, og set i sammenhæng med skattestestens væxt.⁴

Fundamentet for opfattelsen af hovedgårdsdriftens kontinuerlige udvikling var oprindelig J. A. Fridericias grundlæggende studier over landboforholdene i 17. århundrede, hvor det faldende antal tiendeydere og skattepligtige bønder i 16.-17. århundrede forklares med dels nedlæggelse af bøndergårde ved oprettelse og udvidelse af hovedgårde dels – og især – det voxende antal adelige ugedagstjenerne.⁵ Spørgsmålet om hovedgårdenes antal og udvidelse er siden gjort til genstand for en indgående undersøgelse af Gunnar Olsen, der i doktorafhandlingen »Hovedgård og Bondegård« søgte stordriftens omfang og kronologiske forløb i tiden 1525-1774 nøjere fastlagt på grundlag af en systematisk og detaljeret analyse af oprettelser, udvidelser og nedlæggelser af hovedgårde samt de i forbindelse hermed nedlagte bøndergårde og landsbyer. Det fremhæves, at trods variationer i styrke foregik udviklingen mod stordrift gennem hele perioden, og Gunnar Olsen fandt teorien om oprindelig små hovedgårde i middelalderen bekræftet.⁶ Anvendeligheden af den benyttede metode kan imidlertid diskuteres. Mens udvidelserne – afhængig af disses omfang – må tages som udtryk for en større eller mindre forøgelse af hovedgårdsdriften, tør langt fra alle oprettelser af nye hovedgårde tolkes som et bevidst ønske om hovedgårdsdrift.⁷ Hovedgården var primært et juridisk-privilegiemæssigt og ikke et funktionelt begreb, hvorfor den blotte eksistens af en adelig hovedgård ikke uden videre kan opfattes som ensbetydende med realiseret hovedgårdsdrift.⁸ Hovedgårdene udgjorde et centralt led i godssy-

-
4. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie, red. Aksel E. Christensen m.fl., II:2 (1980) pp. 383, 407f, 507ff, 547ff; samme: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk Socialhistorie 3 (1980) pp. 243ff, især 261-65, 319ff, især 348-75; cf. desuden Svend Ellehøj i (Politikens) Danmarks Historie bd. 7 (1964/1970/1977) p. 120ff, især p. 124.
 5. J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede, HT 6. rk. II pp. 469-622, se pp. 523ff, 537f, 542-88. – Opretrykt i J. A. Fridericia: Studier over Adelsvældens Historie. Udvalgte Afhandlinger og Anmeldelser, udg. E. Ladewig Petersen (1979), pp. 17-170.
 6. Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774 (1957/1975) pp. 72, 184f, 238; cf. de centrale kapitler X-XIII p. 157ff.
 7. Hovedgårdstallet var uhyre labilt, hvilket klart illustreres af, at hovedgårdsoprettelserne modsvarede af et næsten tilsvarende antal hovedgårdsnedlæggelser, der i 16.-17. århundrede endog oversteg antallet af oprettelser (Gunnar Olsen: anf. arb. tabel 5b p. 164); cf. den af Troels Dahlerup konstaterede divergens mellem henholdsvis kendte og fungerende hovedgårde på Mors i 16. århundrede (Troels Dahlerup: Danmark, i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august pp. 45-80, se p. 58).
 8. Cf. eksemplet Danstedgård nedenfor p. 101f.

stemet, men deres antal og udvikling er ikke i sig selv tilstrækkelig til bestemmelse af godssystemets karakter; hertil kræves, som påpeget af Ladewig Petersen, »at vi tillige funktionelt kan bringe hovedgårdsjordens omfang og organisation i relation til det underliggende fæstegods' størrelse, struktur og ressourcer«. ⁹

Netop udviklingens anden hovedside, ændringerne i godsstrukturen, er ikke tilstrækkelig belyst for adelsgodsets vedkommende, idet der ikke foreligger systematiske undersøgelser af den adelige godsstruktur i 16. og 17. århundrede. Den fortsat fremherskende opfattelse af en forceret godskoncentration ¹⁰ i 16. århundrede er i første række baseret på Thomas B. Bangs dokumentation af krongods-samlingen under Frederik II, hvor man især har hæftet sig ved Bangs påpegnelse af den gensidige koncentration af adelsgodset. ¹¹ Omtrent samtidig med Bangs undersøgelse leverede C. G. Weibull i sin behandling af det skånske landbrugs historie den hidtil fyldigst exemplificerede skildring af en jævnt stigende godskoncentration fra middelalderen og frem; i løbet af senmiddelalderen og 16. århundrede ændredes middelalderens strøgods-komplekser ved en stadig kraftigere koncentration – kulminerende i 17. århundrede – af fæstegodset omkring hovedgårdene, hvis marker udvidedes og i stigende grad blev drevet af hoveriydende fæstere. ¹²

Karakteristisk for den skitserede opfattelse af kontinuitet i godssystemets udvikling er, at den grunder sig på kendskab til slutresultatet, 18. århundredes godssystem. Imidlertid er det nu muligt at anskue den godsstrukturelle udvikling i 16. og 17. århundrede på baggrund af et nøjere kendskab til de middelalderlige forhold, hvor C. A. Christensens analyse af især Roskildebispens Jordebog og Erik Ulsigs bredere godshistoriske undersøgelser har medført et nyt og ændret syn på middelalderens gods- og agrarsystem. ¹³ Gennem et detaljeret analyse af godsstrukturen har Erik Ulsig dokumenteret en udvikling fra et oprindeligt storgods- og stordriftssystem i højmiddelalderen til et senmiddelalderligt fæstegodssystem. Driftsenheden var her den enkelte fæstegård, mens hovedgården fungerede dels som bopæl for godsejeren, hvis indtægt bestod i fæsteafgifterne, dels som administrationscentrum for det landgildeydende fæstegods, der ofte lå fjernt og spredt i forhold til hovedgården; strøgodsformen var kendetegnende for senmiddelalderens godssystem, hovedgårdenes funktion som produktionscentre var ube-

9. E. Ladewig Petersen: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, i *Från medeltid till välfärdssamhälle*. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar pp. 63-88, se p. 64.

10. Her og i det følgende udelukkende anvendt i geografisk betydning synonymt med arrondering.

11. Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter under Frederik 2., HT 9. rk. I pp. 1-42; samme: Frederik II:s skaanske Godspolitik, *Hist. Tidskr. för Skåneland* 7 pp. 121-39. – Mageskifterne mellem krone og adel behandles nærmere nedenfor p. 108ff.

12. C. G. Weibull: *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början* (1923) pp. 33ff, 66ff.

13. C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, HT 12. rk. I pp. 257-349, passim; Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen* (1968) pp. 114ff, 306ff, 344ff.

tydelig, og nogen tendens til udvidelse af hovedgårdsmarkerne synes der ikke at have været tale om, ligesom hoveriets omfang i 15. og begyndelsen af 16. århundrede var ringe.

C. A. Christensens og især Erik Ulsigs påvisning af fæstegodssystemets klare dominans ved 16. århundredes begyndelse har til følge, at udgangspunktet for den senere udvikling i 16. og 17. århundrede var et andet end tidligere antaget, hvorfor opfattelsen af godskoncentrationens fremskredne stade allerede i 16. århundrede næppe lader sig opretholde uden modifikationer. Dette sammenholdt med E. Ladewig Petersens påpegning af, at »... måske især nedadgående konjunkturer og skattetryk kan have indeholdt incitamenter til storgodsdannelse«,¹⁴ har bestemt sigtet med nærværende undersøgelse af den adelige godsstruktur i et afgrænset område, in casu de to østlollandske herreder Musse og Fuglse, i 16. og 17. århundrede. Mere præcist er sigtet *for det første* at kortlægge adelsgodsernes arrondering i 1560'erne og igen omkring 1660 for ved sammenligning at skabe et sikrere grundlag for en karakteristik af godsstrukturen i anden halvdel af 16. århundrede, og *for det andet* at søge godskoncentrationens kronologi nærmere bestemt, primært ved en analyse af mageskifterne mellem krone og adel. *Endvidere* skal afslutningsvis diskuteres mulige årsager og motiver til godskoncentrationen.

En undersøgelse af godsstrukturen kan ikke i sig selv give svar på spørgsmålet om hovedgårdsdriftens udbredelse, men en analyse af arronderingen vil gøre det muligt nærmere at bestemme de ydre rammer og dermed mulighederne for en realisering af hovedgårdsdriften, idet en forudsætning herfor selvsagt var, at fæstegodset var samlet i hovedgårdens umiddelbare nærhed, såfremt hoveriresourcerne skulle udnyttes effektivt.

Kilder og kildeproblemer

Kilderne til belysning af godsstrukturen er dels en række præsteindberetninger 1568¹⁵ dels matriklen 1662 samt de i forbindelse med matrikuleringen 1660-62 udarbejdede adelige jordebøger.¹⁶ Enkelte problemer, der knytter sig til benyttelsen af især præsteindberetningerne fra 16. århundrede, skal kort omtales.

Præsteindberetningerne 1568 var foranlediget af kongebrev af 26. juni 1568 til superintendenterne om at lade herredsprovsterne optage sogneregistre over herregårde og disses ejere samt antal gårde, bol og gadehuse med angivelse af, hvem de tilhørte.¹⁷ Disse indberetninger foreligger bl.a. fra tre af Lolland-Falsters seks

14. E. Ladewig Petersen: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark p. 64.

15. Lolland-falsterske herredsboøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen, udg. Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse (1971), pp. 1-42. – *Cit. Indberetninger 1568*.

16. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.86: Halsted klostres og Ravnsborg len, 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hed., 311.88: Ålholm slots len, Musse hd.; RA. Jordebøger 1660-65, indsendt i henhold til kgl. missiver 1660 28/9, 1661 10/1 og 1662 4/7. Rtk 311.19-22: Ålholm len – Øllingsøgård.

17. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, udg. C. F. Bricka m.fl. (1885ff), 1568 26/6 (p. 344), *cit. Kanc Brevb.*; kongebrevet trykt efter original til superintendenten i Fyn i H. F. Rørdam: Danske Kirkelove II (1886) p. 110f.

herreder.¹⁸ De tre bevarede lolland-falsterske indberetninger, der alle er overleveret i herredsprovsternes redaktion, dækker herrederne Fuglse, Musse og Falster Sønder herred med Gedsør birk. De to lollandske indberetninger stammer begge fra 1568, hvorimod de falsterske oplysninger er indsamlet lidt senere i forbindelse med udarbejdelse af herredsbogen 1572 vedrørende præsternes og degnenes underhold, men indholdsmæssigt svarer de til de lollandske provsters oplysninger 1568. I overensstemmelse med kongebrevets forlangende angiver samtlige tre indberetninger antal brug (ikke decimanter) og disses fordeling på ejere. Mens der ikke er tvivl om, at indberetningerne tilstræber fuldstændighed,¹⁹ kan der derimod være grund til at se nøjere på karakteren af de oplysninger, der bringes.²⁰

I kongebrevet forlangtes som nævnt oplysning om gårde, bol og gadehuse. Begrebet bol i betydningen mindre gård var imidlertid som bekendt ikke almindelig på Sjælland og Lolland-Falster og afstedkom da også en vis begrebsmæssig forvirring hos de lolland-falsterske præster og provster. Værst gik det for Fuglseprovsten, der tydeligvis misforstod kongebrevets skelnen mellem gårde og bol som en forskel mellem selvejere og fæstere, thi anderledes kan de mange bol i Fuglse herred ikke forklares.²¹ De to øvrige provster forstod derimod korrekt betegnelserne som en forskel i brugsstørrelse; hvor provsten i Falster Sønder herred i stedet for begrebet bol konsekvent benyttede den østdanske term gårdsæde,²² videregav Musseprovsten blot de enkelte sognepræsters betegnelser med en vis forvirring til følge: i 5 sogne anføres gårdsæder, i andre 5 bol, mens der i de resterende 10 sogne hverken anføres bol eller gårdsæder.

Det er ikke utænkeligt, at præsterne i disse sidste 10 sogne har opført enkelte bol/gårdsæder som gårde; i alt fald synes Fuglseprovsten – for så vidt sognepræsterne har oplyst om bol eller gårdsæder – ved redigeringen af sogneindberetningerne at have regnet disse blandt gårdene.²³ Gårdtallet 1568 bliver derved muligvis en anelse for højt, men næppe heller mere end en anelse, thi der er – skønt bol/gårdsæde-kategorien givet omfattede enkelte brug af yderst beskedne størrel-

18. Cf. note 15. Foruden de lolland-falsterske er bevaret indberetninger fra hele Vendelbo stift, udgivet af C. Rise Hansen i »Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599« (1964) pp. 1-151.

19. Bortset fra, at kronens slot Ålholm er nævnt og præstegårdene – som i indberetningerne fra Vendelbo stift – er udeladt, kan kun ganske få mangler konstateres. Det drejer sig om Revshale ved Maribo købstad, Rågelunde i Kettinge so. samt Pogemosetofte i Radsted so., alle i Musse hd.; eventuelle mangler i Fuglse hd. lader sig ikke konstatere som følge af den manglende geografiske specifikation i Fuglseprovstens indberetning.

20. Cf. hertil Erik Ulsigs omtale af præsteindberetningerne 1568 i »Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder ca. 1517«, Bol og by 2. rk. 2 pp. 49-75, se pp. 50f, 53 note 6.

21. »Bøndergårde« anføres således alene til hovedlenene Halsted kloster og Ålholm, derimod aldrig til adelen.

22. Provsten gør selv opmærksom herpå (Indberetninger 1568 p. 42).

23. Til eksempel kan nævnes Rødby so., hvor der 1568 er anført 63 gårde, men 1624 i stedet 49 gårde og 11 gårdsæder (Indberetninger 1568 p. 8; Præsteindberetninger til Ole Worm II: Århus, Fyns og Lunde stifter 1623-25, udg. Frank Jørgensen (1974), p. 156).

se²⁴ – ikke grund til at tvivle om, at de lolland-falsterske bol og gårdsæder i lighed med de sjællandske²⁵ i overvejende grad var af gårdstørrelse, omend små. Dels som følge heraf dels fordi eventuelle bol/gårdsæder i Fuglse og halvdelen af Musse herred ikke lader sig udskille, er også de få explicit anførte bol og gårdsæder i det følgende regnet som gårde og ikke opført særskilt.

Væsentligere for undersøgelsen af adelsgodsets struktur er imidlertid spørgsmålet om pålideligheden af 1568-indberetningernes fordeling af godset på ejere. Især på grund af områdets overvældende antal kronbirker²⁶ er det påkrævet at efterprøve oplysningene om ejendomsfordelingen. Hertil foreligger et næsten samtidigt kontrolmateriale, thi da Lolland-Falster blev fastsat som dronningens livgeding, er langt hovedparten af områdets krongods opført i Nykøbing lens jordebog 1572, som suppleret med et par lidt senere jordebøger fra Ravnsborg-Halsted klostres len²⁷ gør det muligt at lokalisere krongodset og dermed i de fleste tilfælde at foretage en præcis fordeling af godset mellem krone og adel. Som påpeget af Erik Ulsig var en del gods, der i indberetningerne er anført til Karen Bølle til Hellerup og Susanne Bølle til Nakkebølle, i realiteten krongods under Toreby birk, som de havde i forlening til 1570.²⁸ Tilsvarende var 1 bol i Øllebølle og 2 gårde i Lille Musse anført til Peder Huitfeldt til Engestofte givet kronens til Øen len, hvormed Peder Huitfeldt var forlenet.²⁹ Omend lensjordebøgerne således nok bringer enkelte korrektioner til præsternes og provsternes oplysninger, skal det dog understreges, at den gennemførte sammenligning i hovedsagen styrker tilliden til indberetningernes fordeling af godset på ejere. Præsteindberetnin-

24. Cf. Torebypræstens vanskeligheder ved at skelne mellem kronens »boell oc gadehus« (7) i Toreby, der blot anføres under ét (Indberetninger 1568 p. 13).

25. Se Erik Ulsigs bestemmelse af gårdsædebegrebet i 1517-registret fra Ringsted og Ramsø herreder, Bol og By 2. rk. 2. p. 61ff; cf. Thelma Jexlev: Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier (1976) p. 51f. Om gårdsæderne i den med præsteindberetningerne samtidige sjællandske stiftslandebog se Sjælland Stifts Landebog 1567, udg. Svend Gissel (1956), p. XXIIIf; cf. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie (1968) p. 13. – Vedr. gårdsædebegrebet se i øvrigt: Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800 (1940/1974) p. 18f.; samme: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede, HT 12. rk. V pp. 1-51, se p. 25f.

26. Se Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1879) p. 102ff.

27. RA. Kongehuset A 2. Frederik II's dronning Sofie: »Jordebog på Nykøbing len med alle de andre len, derunder ligger udi Lolland og Falster, som er dronningens livgeding« udat. (1572); RA. Lensregnskaber. Halsted klostres len b. Jordebøger: Halsted klostres jordebog 1584-85 samt Ravnsborg-Halsted kloster lens jordebog udat. – Jeg takker professor, dr. phil. Erik Ulsig for tilladelse til at benytte dennes afskrifter af jordebøgerne.

28. Bol og By 2. rk. 2 p. 53 note 6 – til de der anførte lokaliteter, Hunseby so. og Hjelm i Majbølle so., må føjes 1 gård i Grænge, Toreby so., til Karen Bølle (Indberetninger 1568 pp. 14, 18, 21); Kr. Erslev: anf. arb. p. 106.

29. Indberetninger 1568 pp. 23, 26. – Se om Peder Huitfeldts forlening med Øen i 1568 *ibid.* p. 22; Kr. Erslevs oplysninger om Øen len må således korrigeres (Kr. Erslev: anf. arb. p. 107).

gerne giver et i det væsentlige korrekt billede af ejendomsfordelingen i 1568.³⁰

Et enkelt mere problematisk tilfælde skal kort omtales. I Tågerup sogn anføres til Otte Krumpen 4 selvejere, som ifølge indberetningen er magelagt fra Ålholm slot, hvorfor det umiddelbart synes rimeligt at regne de 4 gårde blandt Otte Krumpens gods til Højbygård.³¹ Alligevel forekommer det sandsynligst, at de 4 magelægsgårde er identiske med 1572-jordebogens 4 gårde til Meltofte birk i Højby (Tågerup sogn): Dels eksisterer der ikke noget mageskifteskøde på de 4 gårde dels er det bemærkelsesværdigt, at der i lensbrevet til Otte Krumpen 1555 3/10 på Hald slot og Meltofte birk særskilt anføres 4 gårde i Højby,³² hvilket vanskeligt kan tolkes anderledes end, at de 4 gårde først da er lagt til Meltofte birk; indberetningens mageskifteoplysning skal således snarest forstås derhen, at de 4 gårde er taget fra Ålholm og lagt til Meltofte birk i forbindelse med dettes forlening til Otte Krumpen. Det må derfor antages, at indberetningens 4 magelægsgårde i realiteten var birkegods til Meltofte birk. Det skal tilføjes, at en nøjere undersøgelse – vis detaljer af pladshensyn må udelades her – af Højbygårdgodsets udvikling i Tågerup sogn 1568-1662 ligeledes peger i retning af at betragte de 4 gårde som birkegods i 1568.

Indberetningernes geografiske specifikation af godset er varierende. Provsten i Falster Sønder herred fordeler konsekvent brugene på de enkelte byer, hvilket også er hovedreglen i Musse herred, hvor den geografiske specifikation kun mangler i 3 af 20 sogne; derimod nøjes Fuglseprovsten udelukkende med en sognevis fordeling af godset. Alvorligere for undersøgelsen af adelsgodsets arrondering 1568 er dog savnet af tilsvarende indberetninger fra Lollands Nørre og Sønder herreder samt Falster Nørre herred. At der til mange – formentlig de fleste – adelige hovedgårde i Musse og Fuglse herreder hørte en del gods i det nordlige Falster og især de to vestlollandske herreder, er hævet over enhver tvivl. Et par eksempler kan anføres til illustration. I løbet af 1530'erne erhvervede Mette Gøye og Johan Oxe til Nielstrup således 4 gårde på Vestlolland samt 1 gård på Falster.³³ Af det store Krenkerupgods lå ifølge jordebogen 1532 over Mogens Gøyes fædrene arv 36 gårde og 1 gårdsæde på Vestlolland,³⁴ hvor Mogens Gøye tilmed erhvervede yderligere 5 gårde.³⁵ Ved skiftet efter ham 1551 arvede Albrecht og Birgitte Gøye i fællig Krenkerup; det ved skiftet stærkt reducerede

30. Ejendomsfordelingen er tidligere behandlet af Chr. Thorsen i hans »Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarhundrede«, HT 8. rk. IV pp. 183-210, se pp. 199f, 204f; Thorsens tal rummer visse unøjagtigheder, af større betydning dog kun i Musse hd., hvor ejendomsfordelingen var: 463 gårde og bol (incl. 171 selvejere) til kronen, 433 til adelen og 110 til gejstligheden (Maribo kloster samt kirke-, præste- og hospitalstjenere).

31. Indberetninger 1568 p. 8.

32. Kanc Brevb 1555 3/10 (p. 402).

33. RA. Johan Oxes arkiv (pergament) 1530 29/6, 1534 3/11, 1536 30/7.

34. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen bilag 27 p. 448; cf. Niels Oxenvad: Krenkrup og slægten Gøye 1367-1568, Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 49 pp. 131-70, se p. 147.

35. Fru Eline Gøyes Jordebog, udg. A. Thiset (1892), p. 433. – *Cit. EGJ.*

godskompleks omfattede bl.a. 6 gårde i Lollands Nørre og Sønder herred, hvor godset i øvrigt igen øgedes ved senere erhvervelser, thi i Albrecht Gøyes låsebrevsforfølgning på lollandsk gods 1555-57 optræder bl.a. 14 gårde i de to herreder.³⁶ Skønt enken Anne Rosenkrantz i 1564 mageskiftede bl.a. 5 gårde Sønder herred til kronen,³⁷ må der således 1568 højst sandsynligt have ligget en del gods til Krenkerup i det vestlige Lolland.

Lignende forhold gjorde sig givet gældende for andre østlollandske godser. Hvor store godsmængder, der er uoplyst, kan ikke fastslås, men det må pointeres, at det oplyste strøgods er minimum. Det bør derfor holdes for øje, at de i det følgende anførte tabeller tenderer i retning af at gøre arronderingen 1568 bedre, end den i virkeligheden var.

Kilderne 1660-62 – matriklen 1662 og de adelige jordebøger 1660-62 – rummer i nærværende sammenhæng ulig færre problemer. Dels giver de en sikker ejendomsfordeling dels og især vigtigt for arronderingsundersøgelsen er der tale om fuldstændighed med hensyn til geografisk dækning, ligesom specifikationen af godset på de enkelte byer er gennemført. I langt de fleste tilfælde stemmer matriklens og jordebøgernes oplysningerne naturligt nok overens. Af og til forekommer dog mindre uoverensstemmelser, som imidlertid normalt lader sig forklare ved en nøjere identifikation af de enkelte gårde; der kan være tale om, at godset er lokaliseret forskelligt i henholdsvis matrikel og jordebog eller, at en af matriklens gårde i jordebogen er angivet som en øde jord og lignende forhold. De forekommende uoverensstemmelser er i alle tilfælde ret ubetydelige, og ved analysen af arronderingen 1660-62 er som hovedregel matriklens oplysninger lagt til grund.³⁸

Kun på ét punkt afviger matriklen og de adelige jordebøger væsentligt. Hvor jordebøgerne i reglen alene antegner brug af gårdstørrelse og kun yderst sjældent huse, er disse til gengæld registreret i større – omend næppe fuldstændigt – omfang i matriklen. Denne anfører endvidere en række gårdsæder af stærkt varierende størrelse, men i modsætning til 1568-indberetningernes bol/gårdsæder kan matriklens gårdsæder næsten altid fordeles på smågårde og huse, idet størrelsen normalt er angivet; som skel mellem gård og hus er valgt 1 td. htk. Hartkørngrænsen, der er den eneste praktisk anvendelige, er vilkårlig og – da der er tale

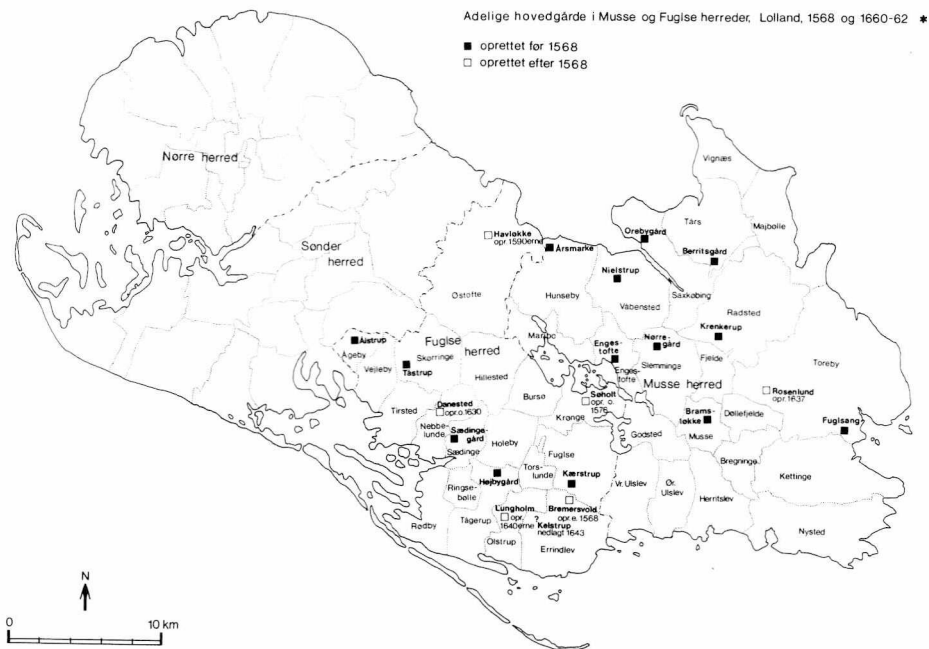
36. RA. Mogens Eskilsen Gøyes arkiv (pergament), skiftebrev 1551 1/9; RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 156v.

37. Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden I, udg. L. Laursen (1892), 1564 20/6 (p. 100). – *Cit. Kr. Sk.*

38. Kun i et enkelt tilfælde er der tale om total uoverensstemmelse mellem matrikel og jordebog. Det drejer sig om Tåstrup, hvis jordebøger, der er afskrifter af Lollandsafnittet i Sofie Amalie Gersdorffs lod efter faderen Joachim Gersdorff, rummer adskillige unøjagtigheder (RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.22: Nykøbing slot – Øllingsøgård, Tåstrups jordebøger 1662 2/8 og 10/10). Også her er benyttet oplysningerne i matriklen 1662, som i øvrigt stemmer overens med Jørgen Bielkes og Jens Rodsteens skøde 1669 til Poul Klingenberg på Tåstrup hovedgård og gods (C. C. Haugner: Lolland V. Rødby Købstad og Fuglse herreds søndre Del (Nakskov 1928) p. 416).

om landgildehartkorn – ikke tilfredsstillende, men det skal påpeges, at grænsen ved 1 td. htk. forårsager de færreste, og d.v.s. ganske få, uoverensstemmelser med de adelige jordebøgers gårdtal.

Ved undersøgelsen af såvel godsstrukturen 1568 og 1660-62 som mageskifterne mellem krone og adel er husene ladet ude af betragtning. Gårdene og de mindre bol og gårdsæder er slået sammen under fællesbetegnelsen *ejendomme*, hvori også er medregnet dels gårdparter dels herlighedsrettigheder i selvejergårde samt kirke- og hospitalsgods.

* Kortet er tegnet af Ingrid Nielsen

2. Godsstrukturen

Den samlede adelige godsmængde i Musse og Fuglse herreder i 1568 var på 671 ejendomme, hvoraf de 542 lå til de to herreders 15 hovedgårde.¹ Knap hundrede år senere, 1660-62, var den adelige hovedgårdsbestand voxet til 20 hovedgårde,² hvortil hørte 717 af områdets da i alt 731 adelige ejendomme. Udover væxten i den totale adelige godsmasse – en væxt, der i øvrigt udelukkende fandt sted i Fuglse hd.^{2a} – vidner opgørelsen om den stigende arrondering fra 16. til 17. århundrede: Mens 1568 kun ca. 80% af adelsgodset tilhørte hovedgårdene i de to herreder, lå ved midten af 17. århundrede så godt som alt adelsgods til områdets hovedgårde. Samtidig øgedes det centrale tilliggende omkring hovedgårdene betydeligt; hvor godset i hovedgårdssognene 1568 udgjorde 261 ejendomme, var dette tal omkring 1660 steget til 418 – en stigning, der dog for knap halvdelens vedkommende (76 af 157 ejendomme) skyldes de i mellemtiden oprettede hovedgårde.

Omend der ikke kan herske tvivl om hovedtendensen, var de virkelige forhold imidlertid betydeligt mere varierede end ovenstående gennemsnitstal antyder. Som grundlag for en mere præcis karakteristik af godsstrukturen vil det derfor være nødvendigt at foretage en nøjere analyse af arronderingen 1568 henholdsvis 1660-62.

Godsstrukturen 1568

Da det afgørende ved vurderingen af godskompleksernes geografiske struktur er fæstegodsets beliggenhed i forhold til kompleksernes centre, hovedgårdene, fås det bedste indtryk af de enkelte godsets arrondering ved at indtegne disse på kort. Som følge af specielle forhold som sognenes forskellige størrelse, hovedgårdenes beliggenhed på eller ved sogneskel m.v., er det vanskeligt og ikke helt tilfredsstillende at opstille arronderingen i tabellarisk form, men på den anden side nødvendigt af hensyn til overblikket over og især sammenligning af flere godskomplekser. For at skabe klarhed over, hvor stor en del af det samlede gods, der var beliggende i og omkring hovedgårdssognet, er fæstegodset til de 15 adelige godskomplekser i Musse og Fuglse herreder 1568 samt til de to senere i 16.

1. Excl. Olstrupgård (Olstrup so.), der 1568 var delt mellem en bonde tilhørende Anne Rosenkrantz til Krenkerup og den lavadelige Erik Pors, der boede på gården, men blot ejede en enkelt ejendom i nabosognet Tågerup (Indberetninger 1568 p. 7f); 1624 var gården delt i to bøndergårde ifølge præsteindberetningen til Ole Worm, der i øvrigt anfører Erik Pors som den sidste adelige beboer (Præsteindberetninger til Ole Worm p. 154); også 1641 var gården delt i to bøndergårde (Gunnar Olsen: anf. arb. p. 323). Hovedgårdstallet 1568 ligeledes excl. Bramstoftegård (Tårs so.), der da var bortfæstet til en bonde (Indberetninger 1568 p. 19).

2. I 1660-62 eksisterede der 20 *juridiske* hovedgårde, men *funktionelt* kun 19, hvoraf to så tæt forbundne, at der reelt kun var tale om 18 godskomplekser. Se herom nedenfor p. 100ff.

2a. Adelsgodsets andel steg i Fuglse hd. fra ca. 32% i 1568 til ca. 41% i 1662, hvorimod den adelige andel i Musse hd. faldt en ubetydelighed fra ca. 44% i 1568 til ca. 42% i 1662. – Om udviklingen i Fuglse hd. se i øvrigt Per Niels Kristensen: *Bønder og Bebyggelse* (1977) p. 175f, tabel XA p. 233.

århundrede oprettede hovedgårde, Søholt og Havløkke, i nedenstående tabel 1 opdelt efter dets beliggenhed i hovedgårdssogn og dettes nabosogne, mens det fjernereliggende strøgods er fordelt på de tre herreder, hvorfra oplysninger haves.³ Hvor indberetningernes geografiske specifikation tillader det, er desuden anført godsandelen i nabobyer. Disse defineres – vilkårligt – som byer beliggende inden for en radius af ca. 3 km fra hovedgården og omfatter både hovedbyen og de nærmestliggende byer i såvel hovedgårdssogn som nabosogne.

Tabel 1. Adelsgodsets arrondering 1568

Hovedgård	Hgds- sogn	Nabo- sogne	Musse herred	Fuglse herred	Falster Sdr. herred	I alt	Heraf i nabobyer
Nielstrup	52	11	14	24	0	101	52
Krenkerup	37	43	7	9	0	96	66
Fuglsang ⁴	21	4	11	22	3	61	20
Orebygård	18	5	21	14	2	60	22
Højbygård	15	4	13	2	0	34	?
Berritsgård	22	4	0	1	3	30	26
Kelstrup ⁵	20	8	1	1	0	30	?
Engestofte	13	0	12	3	0	28	13
Årsmarke	18	2	1	0	2	23	?
Tåstrup	8	8	5	0	0	21	?
Bramsløkke	12	7	0	1	0	20	18
Kærstrup	7	3	0	6	0	16	?
Nørregård	9	3	0	1	0	13	4
Ålstrup	8	0	0	2	1	11	?
Sædingegård	1	3	0	5	0	9	?
	261	105	85	91	11	553	
Søholt (1575-76)	15	3	0	11	0	29	17
Havløkke (1601) ⁶	25	0	2	10	0	37	25

En umiddelbar betragtning af tabellen afslører visse forskelle de enkelte godser imellem – forskelle, der delvis hænger sammen med godskompleksernes varierende størrelse. Smågodserne måtte næsten per definition være relativt velarronderede, hvilket dog ikke modsætningvis betyder, at de større godser havde en dårlig

3. Til Søholt og Havløkke hørte en del gods på Vestlolland, hvilket i tabellen er opført under Fuglse hd.; det drejer sig om 6 ejendomme i Lollands Sønder hd. til Søholt, til Havløkke om 3 i Sønder og 5 i Lollands Nørre hd., cf. i øvrigt nedenfor p. 97. – De to godser er holdt uden for sammentællingen, idet Havløkkekomplekset *kan* omfatte gods, der 1568 tilhørte adelen i Musse og Fuglse herreder.

4. »Nabosogne« excl. Majbølle (1 ejendom).

5. Under »Hovedgårdssogn« incl. 2 ejendomme i Fuglse so. som følge af Kelstrups beliggenhed ved skellet mellem Errindlev og Fuglse sogne.

6. »Nabosogne« excl. Hillested og Skørringe (2 ejendomme).

arrondering af fæstegodset; nok måtte disse naturligt have mere strøgods, men det udgjorde ikke nødvendigvis en særlig stor *andel* af det samlede godskompleks. Herom vidner de to største godsers arrondering, især Krenkerup.

Af Krenkerupgodsets 96 ejendomme i Musse og Fuglse herreder var ganske vist kun 37 eller knap 40% beliggende i hovedgårdssognet Radsted, men til gengæld lå 29 af de 43 ejendomme i nabosognene i de nærmestliggende byer, således at Krenkerups centrale tilliggende eller godskærnen i realiteten var på 66 ejendomme, svarende til næsten 70% af hele godskomplekset. Strøgodsset bestod af kun 30 ejendomme, hvoraf 14 lå i den nærmeste omegn i nabosognene; d.v.s., at det egentlige tilfældigt spredte strøgods, det deciderede strøgods, udgjorde mindre end en femtedel (16 ejendomme), hvortil dog formentlig må lægges et ukendt antal ejendomme i de to vestlollandske herreder samt muligvis i Falster Nørre herred.⁷

Det andet store gods, Albert Oxes Nielstrup, havde betydeligt mere strøgods, nemlig sammenlagt 49 ejendomme, d.v.s. op mod halvdelen af det totale tilliggende. Tilmed var strøgodsset for hovedpartens vedkommende temmelig tilfældigt spredt ud over de to østlollandske herreder, kun 11 ejendomme tilhørte den første ring af strøgods i nabosognene. Strøgodssets omfang og vilkårlige beliggenhed betyder dog ikke, at Nielstrups centrale tilliggende var ringe; det omfattede med sine 52 ejendomme størsteparten af hovedgårdssognet Våbensted og udgjorde godt halvdelen af godskomplekset. Trods væsentlig forskel i strøgodssets omfang og beliggenhed havde såvel Nielstrup som Krenkerup en betydelig godskærne, der i begge tilfælde udgjorde en betragtelig del af det samlede kompleks.

Anderledes forholder det sig for de to mellemstore godser, Fuglsang og Orebygård, der af samtlige godser var de udpræget dårligst arronderede. Kun ca. en trediedel af det underliggende fæstegods lå i hovedgårdssognene Toreby og Saxkøbing eller i de nærmeste byer, og af det omfattende strøgods var næsten alt decideret strøgods beliggende uden for nabosognene. Særlig iøjnefaldende er det for Fuglsanggodset, hvor hovedparten af strøgodsset lå spredt i Fuglse herred, fjernt fra hovedgården i Toreby sogn i det østlige Musse herred. Dog må det erindres, at begge hovedgårde var beliggende i kystsogne, hvortil kommer for Orebygårds vedkommende naboskabet med andre adelige hovedgårde (Nielstrup, Krenkerup, Berritsgård) og disses godskærner samt for Fuglsangs vedkommende naboskabet mod syd med kronens slot Ålholm. Disse forhold lagde hindringer i vejen for arronderingen, men forklarer dog hverken godskær-

7. Om det vestlollandske gods se foran p. 91f. Albrecht Gøyes samtidige låsebrevsforfølgning 1555-57 på falstersk godt omfattede 12 gårde og 3 gårdsæder i Falster Nørre hd. (RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1552-59 fol. 158r), hvoraf enken Anne Rosenkrantz dog afhændede hovedparten, 9 gårde og 2 huse, ved mageskifte med kronen 1564 (Kr Sk 1564 20/6 p. 100). – Niels Oxenvad angiver et lidt større tilliggende til Krenkerup 1568, nemlig i alt 99 ejendomme: dels medregner Oxenvad 2 gadehuse i Hjelm og Tågerup dels anfører han – uvist hvorfor – foruden hovedgården 1 ejendom ved denne (Niels Oxenvad: anf. arb. p. 157ff).

nernes ringe størrelse eller den tilfældighed, hvormed strøgodsset var spredt. Resultatet var en temmelig slet arrondering af de to godskomplekser.

For de følgende godser på omkring 30 ejendomme (Højbygård, Berritsgård, Kelstrup, Engestofte) var forholdene mindre ensartede. Berritsgård og Kelstrup var særdeles velarronderede med henholdsvis tre fjerdedele og to trediedele af fæstegodsset beliggende i hovedgårdssognene Tårs og Errindlev. Også strøgodsset var samlet i hovedgårdenes nærmeste omegn med den overvejende del beliggende i nabosognene, hvor tilmed de 4 ejendomme til Berritsgård lå i nabobyer og således hørte med til godskærnen; det deciderede strøgods uden for nabosognene udgjorde for begge godser en forsvindende lille andel. Anderledes for gruppens to øvrige hovedgårde, Højbygård og Engestofte, hvor det fjernereliggende strøgods omfattede ca. halvdelen af det samlede tilliggende. Omvendt lå til gengæld op mod halvdelen i de to hovedgårdssogne Tågerup og Engestofte, hvortil for Højbygårds vedkommende må lægges 4 ejendomme i nabosognene samt yderligere, at Otte Krumpen havde 4 gårde i forlening fra kronen og 3 fra kirken, alle 7 i hovedgårdssognet.⁸

Til denne gruppe kan også regnes et par senere i 16. århundrede oprettede hovedgårde: Søholt og Havlække. Den adelige hovedgård Søholt er oprettet af det tidligere krongods Krønge, som kronen 1575 mageskiftede til Morten Venstermand.⁹ Medregnet en gård, som Morten Venstermand året efter tilmageskiftede sig fra Nykøbing hospital,¹⁰ bestod det nye Søholtgods af 15 ejendomme i hovedgårdssognet Krønge, 3 ejendomme i nabosognene Fuglse og Bursø, 5 i det øvrige Fuglse herred samt 6 ejendomme i Lollands Sønder herred, i alt 29 ejendomme. I løbet af 1590'erne oprettedes Havlække af Lage Beck, der ved mageskifter med kronen 1589 og Maribo kloster 1598 erhvervede 12 ejendomme – heraf 4 selvejere – i Havlække by;¹¹ det nye godskompleks kendes i dets fulde omfang fra Lage Becks låsebrevsforfølgning 1601-03 og var da sammenlagt på 37 ejendomme, hvoraf 25 i hovedgårdssognet Østofte, mens strøgodsset udgjordes af 2 ejendomme i Fuglse herred, 2 i Musse herred, 3 i Lollands Sønder herred samt 5 i Lollands Nørre herred.¹² – Begge godser var således ret velarronderede med et centralt tilliggende, der omfattede en forholdsvis stor andel af det samlede gods, nemlig henholdsvis knap 60% for Søholts vedkommende (idet 2 af de 3 ejendomme i nabosognene lå i nabobyer) og godt to trediedele af Havlækkegodset.

Omend Højbygårds og især Engestoftes arrondering ikke var særlig strålende, må godserne på 28-37 ejendomme som helhed betegnes som velarronderede,

8. Indberetninger 1568 p. 8; om de 4 »magelægsgårde« fra kronen se foran p. 91.

9. Kr Sk 1575 22/6 (p. 158). – Søholt er hos Gunnar Olsen registreret under udvidelser, hvilket i og for sig er korrekt, da den var en fortsættelse af Krøngegård (Gunnar Olsen: anf. arb. p. 316).

10. Kr Sk 1576 6/10 (p. 163).

11. Ibid. 1589 20/3 (p. 322), 1598 27/4 (p. 333); Gunnar Olsen: anf. arb. p. 297.

12. RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningssbog 1598-1601 fol. 136r-137v (1. stadfæstelse 1601 17/1), fol. 139r-140v (låsebrev 1603 20/5); en mindre difference på 3 ejendomme i Havlække by skyldes givet en forglemmelse i det endelige låsebrev.

hvilket i alt fald delvis må tilskrives godskompleksernes relativt beskedne størrelse. Denne sammenhæng mellem smågods og god arrondering fremgår klart, når man betragter de resterende godser på 23 ejendomme og mindre. Selv om det lille Sædingegård og i mindre grad Kærstrup vidner om, at dårlig arrondering også kunne forekomme blandt smågodserne, var almindeligvis hovedparten af fæstegodset beliggende i hovedgårdssognet eller i det mindste i hovedgårdssognet og dets nabosogne – tydeligst for Bramsløkke, af hvis 20 ejendomme de 18 lå i de hovedgården nærmestliggende byer. Denne i og for sig selvfølgelig konstatering af smågodsernes gennemgående bedre arrondering betyder selvsagt ikke, at mulighederne for hovedgårdsdrift var bedre her end på de større godser; det er indlysende, at eksempelvis Nielstrups godskærne på 52 ejendomme bød større muligheder i så henseende end Bramsløkkens 18 ejendomme. Godskærnerne vil blive behandlet nærmere nedenfor.

Betragtes dernæst – med de anførte forskelle i størrelse og arrondering in mente – de 15 adelsgodser 1568 under ét, vil det af foranstående tabel 1 ses, at af deres samlede tilliggende fæstegods lå næsten halvdelen (47%) i hovedgårdssognene, hvorefter strøgodset altså omvendt udgjorde den større halvdel; inddragelse af Søholt og Havløkke i beregningen ændrer ikke dette forhold. Imidlertid kan – som det vil være fremgået ved analysen af de enkelte godser – ikke alt gods i nabosognene med rimelighed regnes blandt strøgodset, idet en ikke ringe del af godset her lå i de hovedgårdene nærmestliggende byer, nabobyerne, og således i realiteten hørte med til det centrale tilliggende, godskærnen. Dette illustreres af nedenstående tabel 2, der for de godser, hvor en præcis lokalisering af fæstegodset i nabosognene er mulig, viser de andele af det samlede kompleks, der var beliggende i henholdsvis hovedgårdssogn, nabobyer samt hovedgårdssogn + nabosogne.¹³

Af tabellen fremgår, at de 8 (resp. 10) godsers centrale tilliggende ikke var begrænset til godset i hovedgårdssognet, men også omfattede ca. halvdelen af godset i nabosognene. Mens godset i hovedgårdssognene udgjorde 45-47% af det samlede fæstegods, stiger det centrale tilliggendes andel til 54-55%, når der i stedet regnes med godset i de nærmestliggende byer.

Da noget tilsvarende tænkeligt har gjort sig gældende for de resterende 7 godskomplekser, kan det for det lollandske adelsgods' struktur i 16. århundredes anden halvdel sammenfattende konstateres, at godskærnerne snarest udgjorde den større og strøgodset den mindre halvdel af fæstegodset. Hertil kommer, at en del af strøgodset lå forholdsvis tæt ved hovedgårdene i disses nabosogne, hvad man med Erik Ulsigs rammende terminologi kan betegne som arronderet strøgods. Sammenlagt omfattede godskærnerne og den første ring af strøgods to

13. For Nielstrup og Engestofte er godset i hovedgårdssognene Våbensted og Engestofte ganske vist ikke fordelt på byer i indberetningerne, men alt gods i de to hovedgårdssogne må have ligget inden for en radius af ca. 3 km fra hovedgårdene; omvendt kan det med sikkerhed fastslås, at Nielstrups 11 ejendomme i nabosognene har ligget uden for denne radius.

Tabel 2. Godsandel i hovedgårdssogn m.v. Antal ejendomme

Hovedgård	Heraf i:			
	I alt	Hgdssogn	Nabobyer	Hgdsso. + naboso.
Nielstrup	101	52	52	63
Krenkerup	96	37	66	80
Fuglsang	61	21	20	25
Orebygård	60	18	22	23
Berritsgård	30	22	26	26
Engestofte	28	13	13	13
Bramsløkke	20	12	18	19
Nørregård	13	9	4	12
	409	184	221	261
Søholt	29	15	17	18
Havløkke	37	25	25	25
	475	224	263	304

trediedele af de lollandske godsers totale tilliggende fæstegods, således at i realiteten kun en trediedel kan karakteriseres som decideret strøgods, mere eller mindre tilfældigt spredt i Musse og Fuglse herreder og for en mindre dels vedkommende på Falster.

Dog må det understreges, at kendskab til det uoplyste gods på Vestlolland og Falster givet ville øge strøgodsset en del. Til sammenligning kan anføres den adelige godsstruktur i Vendsyssel-Hanherred, hvor de med det lolland-falsterske materiale samtidig præsteindberetninger dækker hele området.¹⁴ De da 48 nordenfjordske adelige gods komplekser (incl. 5 uden tilhørende hovedgård) havde et samlet fæstegodstilliggende på 1602 ejendomme, hvoraf kun 513 eller 32% lå i hovedgårdssognene samt i disse og nabosognene tilsammen 856 ejendomme, svarende til godt 53% af godsernes totale tilliggende – det nordjyske adelsgods havde således endnu i 1568 et umiskendeligt senmiddelalderligt præg.¹⁵ De manglende lolland-falsterske indberetninger kan ingenlunde forklare de to områders forskellige godsstruktur. Skønt det oplyste strøgods er minimum, var de lollandske adelsgodser i slutningen af 16. århundrede bedre arronderede, hvad enten dette er udtryk for tidligere og stærkere arronderingsbestrebelse på Lolland eller måske nok snarere skyldes, at det lollandske adelsgods altid har været bedre arronderet. Spørgsmålet om de regionale forskelle i 16. århundredes adelige godsstruktur skal ikke behandles nærmere her. Undersøgelsen gælder gods-koncentrationens kronologi i 16.-17. århundrede, og dér viser følgende afsnit, at

14. Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599 pp. 1-88.

15. Jens Villiam Jensen: Godssystemet i Vendsyssel og Hanherred i 16. Århundrede (utrykt speciale 1977) I p. 18, II p. 14ff.

for Lollands vedkommende var arronderingen i 16. århundrede væsentlig ringere og den adelige godsstruktur i det hele taget mere diffus end sidenhen omkring midten af 17. århundrede.

Godsstrukturen 1660-62

I tiden frem til den første matrikel i 1662 voxede antallet af hovedgårde i de to herreder. Den foran (se p. 94) anførte stigning fra 15 hovedgårde 1568 til 20 i 1662 angiver nettotilvæksten, der imidlertid dækker over mere komplicerede forskydninger med både oprettelser og nedlæggelser.

I alt kom der 6 nye hovedgårde (ikke at forveksle med godskomplekser) til i løbet af de knap hundrede år. Det drejer sig foruden Morten Venstermands og Lage Becks tidligere nævnte oprettelser af Søholt og Havløkke (se p. 97) om følgende: Af Galmindrup bys formentlig 4 ejendomme oprettede Mogens Knudsen Gøye mellem 1568 og 1587 hovedgården Bremersvold,¹⁶ hvorunder 1643 lagdes Errindlev sogns anden hovedgård Kelstrup, der siden 1599 havde haft fælles ejer med Bremersvold.¹⁷ Palle Rosenkrantz, der efter ved ægteskab 1622 med Elisabeth Rosensparre at være kommet i besiddelse af Krenkerup påbegyndte en storstilet godssamling på Lolland, markerede sig også med et par hovedgårdsoprettelser. I 1637 genoprettede han den i begyndelsen af 16. århundrede nedlagte Geltoftegård under navnet Rosenlund, hvorunder også Geltofte bys gårde blev lagt.¹⁸ Det nye Rosenlund har tænkeligt indgået i et nært driftsfællesskab med Krenkerup, thi 1662 taxeres de to hovedgårde under ét, ligesom jordebogen ej heller adskiller fæstegodset i to komplekser.¹⁹ Senere oprettede Palle Rosenkrantz

16. Jakob Clausen: Ærindlev og Olstrup Sognes Præstekrønike 1415-1669, udg. H. F. Rørdam, Kirkehist. Saml. II pp. 156-204, se p. 162; Præsteindberetninger til Ole Worm p. 153f; Gunnar Olsen: anf. arb. p. 317. – Bremersvold er hos Gunnar Olsen anført under udvidelser, idet den betragtes som en fortsættelse af Galmindrupgård, men – som Gunnar Olsen selv gør opmærksom på (ibid. p. 51) – med tvivlsom ret. Galmindrupgård har formentlig været hovedgård i 15. århundrede (Rep. 2. rk. nr. 2017, 2164, 10435), men 1517 mageskiftedes den som almindelig fæstegård på 2 pd. byg til Knud Gøye (Suhm: Samlinger til den danske Historie bd. 2 hft. 2, 1782, p. 77) og har næppe haft hovedgårdsfunktion senere i 16. århundrede, og i alt fald ikke 1568, thi Galmindrupgård er uomtalt i 1568-indberetningerne.

17. Jakob Clausen i Kirkehist. Saml. II p. 163; J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 (1955) p. 806. – Nedlæggelsen af Kelstrup ikke registreret hos Gunnar Olsen.

18. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 299. – Geltoftegård er hos Gunnar Olsen anført som nedlagt før 1568 (ibid. p. 351); nedlæggelsen må have fundet sted i begyndelsen af 16. århundrede, thi allerede 1532 var gården delt i to (EGJ p. 70; cf. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen pp. 347, 353).

19. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.88: Ålholm slots len, Musse hd. fol. 511r; RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.20: Halsted kloster – Nielstrup (jordebog over Krenkerup-Rosenlund 1662). – Hovedgårdstaxten omfattede ligeledes jorderne fra den nedlagte Frostrupgård, der af Gunnar Olsen fejlagtigt anføres som nyoprettet hovedgård eller ladegård (Gunnar Olsen: anf. arb. p. 300); tværtimod var gårdens bygninger afbrudt og erstattet af et hus, mens jorden brugtes under Rosenlund (RA. Matrikel 1662. Rtk 311.88: Ålholm slots len, Musse hd. fol. 75v; RA. Jordebøger 1660-65 ibid.).

eller muligvis enken Lisbeth Lunge i 1640'erne endnu en hovedgård: Lungholm, der dog snarest er at opfatte som en fortsættelse – og udvidelse – af Engebøllegård.²⁰ Denne var ifølge matriklerne 1662 og 1664 en selvejergård,²¹ men havde tidligere været en adelig hovedgård; således nævnes Engebølle bl.a. 1636 som en hovedgård tilhørende Palle Rosenkrantz og i præsteindberetningen til Ole Worm 1624 angives ovennævnte Mogens Gøye til Bremersvold som grundlægger af hovedgården, der 1597 betegnes som hans avlsgård.²² Oprettelsen kan ikke dateres præcist, men 1573 skrives Mogens Gøye til Engebølle,²³ og meget tidligere kan det ikke være sket, idet Engebølle ikke figurerer som hovedgård i 1568-indberetningerne – det var således lidt af en overdrivelse, når Mogens Gøye i en strid med Erik Mogensen Mormand betegnede gården som »it gammelt herresæde«.²⁴

Den sidste af de nytilkomne er Danstedgård (Nebbelunde so.), der muligvis tidligere havde været sæde for lavadel; ganske vist er de tidligste efterretninger om gårdens status temmelig usikre,²⁵ men 1533 nævnes Erik Daa til Dansted.²⁶ Imidlertid har gården i 1568 ikke været sædegård, endsize haft hovedgårdsfunktion, og endnu i 1624 var det gamle »herresæde« delte i 2 enestegårde beboet af bønder.²⁷ Det er følgelig ikke korrekt, når Gunnar Olsen anfører hovedgården Dansted som oprettet før 1624, men det må til gengæld være sket kort tid efter, thi 1631 anmoder Karen Daa til Øllingsø kongen om at lade forordne stolestader til hende i Nebbelunde kirke, da hun lader bygge gården Dansted, hvortil sønnen Claus Pors skrives 1649.²⁸ Gården fik dog aldrig nogen funktionel betydning som hovedgård; den anføres ganske vist i matriklen 1662 og beboedes da af broderen

20. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 301, cf. p. 327.

21. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hd. fol. 49v; RA. Frederik 3's matrikel (1664). 1817B: Fuglse hd., Ålholm amt fol. 34r.

22. Prins Christian (V)s Breve I, udg. Emil Marquard (1952), 1636 15/3 (p. 274); Præsteindberetninger til Ole Worm p. 155; Frederik II's enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617, udg. Svend Thomsen (1937), 1597 22/7 (p. 211f). – Gunnar Olsen får i øvrigt for mange oprettelser ved at medregne både Engebøllegård og Lungholm (Gunnar Olsen: anf. arb. pp. 297, 301).

23. RA. Peder Oxes arkiv (pergament) 1573 1/8, mageskifte mellem Peder Oxe og Mogens Gøye til *Engebølle*.

24. Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1604, udg. V. A. Secher (1881-83), p. 97ff. – De tidligere efterretninger fra 1486 (EGJ p. 131) og 1539 (Det Kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid II, udg. Troels Daherup (1969), p. 456) giver ikke sikre holdepunkter for Engebølles hovedgårdsstatus, så Tågeruppræsten har formentlig ret, når han meddeler, at gården »af arilds tid var en bondegaard« (Præsteindberetninger til Ole Worm p. 155).

25. Rep. 2. rk. nr. 4417; Det Kgl. Rettertings Domme... II p. 462.

26. J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 p. 824.

27. Præsteindberetninger til Ole Worm p. 157.

28. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 298; Kanc Brevb 1631 18/8 (p. 558f), cf. 1630 12/3 (p. 90); Viborg Landstings Skøde- og Pantebøger 1645-1652 (Landstingenes Skøde- og Pantebøger II), udg. Poul Rasmussen (1969-73), 1649 1/5 nr. 85 (p. 152).

Rudbek Pors,²⁹ men havde intet tilliggende fæstegods på Lolland overhovedet – og er således et advarende eksempel på faren ved »counting of manors« som mål for hovedgårdsdriфтens udbredelse og eventuelle væxt.

Med en enkelt nedlæggelse, Kelstrup, og 6 oprettelser – hvoraf de 5 korresponderende med væxten i adelens godsmængde (se p. 94) fandt sted i Fuglse herred – var den adelige hovedgårdsbestand i 1662 på i alt 20. Imidlertid var som anført Danstedgård uden tilhørende bøndergods og Rosenlund så nært forbundet med Krenkerup, at de to sidstnævnte hovedgårde må betragtes som ét kompleks. Der var således 1660-62 reelt tale om 18 godskomplekser med et totalt fæstegodstilliggende på 779 ejendomme (excl. øde jorder), hvis geografiske beliggenhed i forhold til hovedgårdene fremgår af nedenstående tabel 3. Tabellen er opstillet efter samme kriterier som tabel 1; dog er som følge af materialets bedre dækning 1660-62 godset på Falster og i de to vestlollandske herreder slået sammen under gruppen »Øvrigt«.

Der skal på forhånd gøres opmærksom på, at en del bøndergods i den mellem-liggende tid – især i 17. århundredes første halvdel – blev lagt under hovedgårds-taxt. Faldet i Søholts ejendomstal fra 15 til 11 i hovedgårdssognet Krønge skyldes således ikke afhændelse af gods, men derimod at Bregerup by, hvor Morten Venstermand 1575 fik 5 gårde og 1 bol samt året efter yderligere 1 gård,³⁰ blev nedlagt på et eller andet tidspunkt mellem hovedgårdens oprettelse ca. 1576 og frem til 1660-62.³¹ Lignende forhold gør sig gældende for andre godser, idet dog ejendomstallets nedgang normalt opvejedes af nyerhvervelser; det er imidlertid ikke her stedet at give en systematisk redegørelse for nedlæggelse af bøndergårde, hvorfor der henvises til Gunnar Olsens oversigt over hoved- og ladegårdes udvidelser.³²

Der var omkring 1660 ligesom i 1568 betydelig forskel på godsernes størrelse, men et par ændringer kan dog iagttages. Bortset fra det stadig store Krenkerup-kompleks og det fortsat beskedne Sædingegods var yderstørrelserne i nogen grad skåret af, og der var for det andet tale om jævnt glidende overgange fra Fuglsang og Bremersvolds 60 til Søholts 25 ejendomme.

29. RA. Matrikel 1662. Rtk 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hd. fol. 178v.

30. Kr Sk 1575 22/6 (p. 158), 1576 6/10 (p. 163).

31. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 316, cf. p. 323. – Muligvis blev ikke hele Bregerup by nedlagt strax ved hovedgårdens oprettelse, thi i Krønge so., hvor der 1568 var i alt 17 ejendomme (Indberetninger 1568 p. 5), ejede Søholt endnu i begyndelsen af 17. århundrede 14 ejendomme, således som det fremgår af Ejler Quitzows låsebrevsforfølgning 1618-22 på Falk Brahes skøde 1618 27/9 på Søholt hovedgård og gods (RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgningsbog 1615-18 fol. 216v-217r, 219r-v).

32. Gunnar Olsen: anf. arb. bilag II: p. 316 (Søholt, cf. note 31), p. 319 (Engestofte, Berritsgård, Kelstrup), p. 320 (Krenkerup), p. 323 (Engestofte, Bramsløkke, Nørregård, Årsmarke (cf. p. 49), Engebøllegård, Havløkke, Bremersvold, Tåstrup, Søholt), p. 327 (Højbygård, Sædingegård, Lungholm (bis), Bramsløkke, Nørregård, Årsmarke). – Hertil kan føjes, at hovedgården Kelstrup 1643 blev lagt under Bremersvold (se foran p. 100); de gårde i Østofte so., der hos Gunnar Olsen er registreret nedlagt under Havløkke før 1641, er vel identiske med de 5 nedlagte gårde i Havløkke, der omtales i præsteindberetningen til Ole Worm 1624 (p. 164).

Tabel 3. Adelsgodsets arrondering 1660-62

Hovedgård	Hgds- sogn	Nabo- sogne	Musse herred	Fuglse herred	Øvrigt	I alt	Heraf i nabobyer
Krenkerup- Rosenlund ³³	72	28	0	0	0	100	90
Fuglsang ³⁴	20	11	20	5	4	60	21
Bremersvold ³⁵	19	18	4	19	0	60	22
Ålstrup	15	33	0	6	0	54	48
Lungholm	6	31	0	16	1	54	37
Orebygård	23	14	0	0	16	53	21
Nielstrup	50	0	0	1	0	51	50
Berritsgård ³⁶	32	14	0	0	1	47	43
Kærstrup	17	20	1	5	0	43	32
Nørregård	32	1	1	0	0	34	28
Årsmarke	30	1	0	0	3	34	31
Højbygård	19	4	6	3	2	34	23
Havløkke	26	0	0	3	5	34	26
Tåstrup	11	19	0	0	0	30	25
Bramsløkke ³⁷	9	17	2	0	0	28	26
Engestofte	20	6	0	2	0	28	26
Søholt	11	7	0	7	0	25	17
Sædingegård	6	4	0	0	0	10	10
	418	228	34	67	32	779	576

Hvad den geografiske struktur angår, opviste det nyoprettede Bremersvold måske lidt overraskende en ret dårlig arrondering: Godskærnen udgjorde kun ca. en trediedel af det samlede godskompleks; af strøgodsset lå ganske vist en del i nabosognene som arronderet strøgods, men det tilfældigt spredte deciderede strøgods beløb sig til godt 40% af hele komplekset. Dårligst arronderet var dog fortsat Fuglsang med en godskærne – uanset om der regnes med hovedgårdssogn eller nabobyer – på ligeledes en trediedel af det samlede tilliggende, men her udgjorde imidlertid det deciderede strøgods uden for nabosognene halvdelen af komplekset, nu dog fortrinsvis beliggende nærmere hovedgården i Musse her-

33. »Hgdssogn« incl. Toreby so., »Nabosogne« incl. Bregninge og Kettinge.

34. »Nabosogne« excl. Majbølle (4 ejendomme).

35. Under »Hgdssogn« incl. 8 ejendomme i Fuglse so. grundet Bremersvolds beliggenhed ved skellet mellem Errindlev og Fuglse sogne.

36. Den ene ejendom under »Øvrigt« lå på Langeland.

37. Til Bramsløkke desuden 8 ejendomme (heraf 7 selvejere) i nabobyerne Bregninge, Døllefjelde og Torup (Bregninge so.), som Frantz Rantzau havde i pant fra kronen.

red.³⁸ For det 1568 i lighed med Fuglsang dårligt arronderede Orebygård synes der heller ikke at være sket nogen synderlig forbedring, idet dog specielle forhold må holdes for øje: Tilliggendet i nabobyerne var rigtignok uændret, men her spiller gårdens afsides beliggenhed nordligt i det langstrakte kyst sogn Saxkøbing ind; faktisk voxede fæstegodset i hovedgårdssognet og især nabosognene, mens det deciderede lollandske strøgods var forsvundet og erstattet af 16 ejendomme på Falster, hvilket dog næppe skal tolkes som en bevidst erhvervelse, men tænkeligt skyldes tilfældigheder som arv eller ægteskab. Disse særlige forhold taget i betragtning må Orebygård siges at have en god arrondering med alt lollandsk gods, svarende til 70% af hele godskomplekset, beliggende i hovedgårdssognet og dettes nabosogne.

Med undtagelse af ovennævnte godser var godsstrukturen i modsætning til hundrede år tidligere nu præget af langt større ensartethed. Den adelige godsstruktur var 1660-62 karakteriseret ved velarronderede gods komplekser. Et exceptionelt eksempel er Nielstrup, hvis gods bortset fra en enkelt ejendom i Østofte sogn var koncentreret i nabobyerne i hovedgårdssognet Våbensted, hvilket dog ikke skyldes en forøgelse af det centrale tilliggende, men udelukkende en halvering af gods komplekset med fraskillelse af strøgods – formentlig en følge af de noget forvirrede ejerforhold efter den barnløse Albert Oxes død 1577.³⁹ Særdeles velarronderet var også det dobbelt gods kompleks Krenkerup-Rosenlund, hvor 90 af kompleksets 100 ejendomme lå i de hovedgårdene nærmestliggende byer, og de resterende 10 i nabosognene, således at der ikke var decideret strøgods overhovedet. En tilsvarende mangel på egentligt strøgods karakteriserede ligeledes Tåstrup og var i realiteten også tilfældet for Berritsgård og Nørregård, ligesom de øvrige godser – omend med et vist forbehold for Lungholm, Højbygård og Søholt – havde en i forhold til godsets størrelse meget ringe andel som decideret strøgods. Dette betyder selvfølgelig ikke omvendt, at alt gods hørte til godskærnerne, idet en del af fæstegodset i nabosognene var strøgods, omend arronderet strøgods; *men* det centrale tilliggendes andel var stor, beregnet efter nabobyer varierende fra ca. 70% til ca. 90% af de samlede komplekser, og som Ålstrup, Bramsløkke m.fl. illustrerer, var eksemplet Krenkerup-Rosenlund ikke noget særsyn.

Taget under ét lå 418 ejendomme, svarende til knap 54% af godset, i hovedgårdssognene, hvortil kom 228 ejendomme i nabosognene, heraf hovedparten i nabobyer, hvor 576 ejendomme eller tre fjerdedele af adelsgodset var koncentreret. Hertil kom yderligere en del gods i nabosognene som arronderet strøgods, således at godskærnerne plus det arronderede strøgods sammenlagt omfattede over fire femtedele af de adelige gods kompleksers totale tilliggende fæstegods. Så lidt som 17% var decideret tilfældigt spredt strøgods, hvilket tilmed for langt den

38. Først et stort mageskifte 1664 mellem kronen og dronning Sofie Amalie, der havde erhvervet Fuglsang 1661, bevirkede en afgørende forbedring af gods kompleksets arrondering (Kronens Skøder II, udg. F. J. West (1908), 1664 8/8 p. 194).

39. J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 p. 861.

overvejende del var samlet på nogle enkelte godser (Fuglsang, Bremersvold, Lungholm, Orebygård). Det lollandske adelsgods bestod ved midten af 17. århundrede med ganske få undtagelser af usædvanlig velarronderede og geografisk stærkt koncentrerede gods komplekser.

Godsstrukturens udvikling 1568 – 1660-62

En sammenligning af de ovenfor gennemførte undersøgelser af godsstrukturen vidner – alle variationer til trods – klart om den i perioden stedfundne godskoncentration, hvilket er søgt sammenfattet i nedenstående tabel 4 over de *procentuelle* godsandele i hovedgårdssogn, nabobyer samt hovedgårdssogn + nabosogne henholdsvis 1568 og 1660-62.

Tabel 4. Godsandel i hovedgårdssogn m.v. i %

Område	1568	1660-62
Hovedgårdssogn	48,6	53,7
Nabobyer*	55,4	73,9
Hgdssogn + nabosogne	66,1	82,9

* Omfatter 1568 kun en del af godserne samt Søholt og Havlække.

Ændringen er tydelig og bliver ikke mindre markant, når det erindres, at det 1568 opgivne strøgods som følge af materialets ufuldstændighed er minimum (se p. 91f).

Hidtil er godsstrukturen alene anskuet ud fra fæstegodsets beliggenhed i forhold til godscentrene, hovedgårdene, og godskærnerne sat i relation til de enkelte godsets totale tilliggende. Imidlertid er det ved en vurdering af godsstrukturen og mulighederne for en eventuel realisering af hovedgårdsdriften påkrævet også at se på godskærnerens omfang i forhold til ejendommen i hovedgårdens nærmeste omegn. Hovedgårdens andel af de respektive hovedgårdssognes ejendomme fremgår af nedenstående tabel 5. Udeladt i tabellen er de to hovedgårde uden underliggende fæstegods, Olstrup (1568) og Dansted (1660-62), mens Bremersvold er betragtet som en fortsættelse af Kelstrup.

Tabellens tal 1568 afviger i enkelte tilfælde væsentligt fra Chr. Thorsens angivelser, der på det par punkter er for høje: I Våbensted sogn er såvel sognets som Nielstrups ejendomme for højt, idet Thorsen fordobler de 11 ejendomme med ukendt ejer ved også at lægge dem til Nielstrupgodset; i Tågerup sogn regnes de 4 »maglelægsårde«, der reelt var lensgods (se p. 91), til Højbygård, ligesom Ålstrups ejendomme fordobles som følge af, at også Elsebe Grubbes gods i Ågeby sogn af Thorsen henregnes til Ålstrup.⁴⁰ – Ligeledes afviger tabellen 1660-62 på enkelte punkter fra de hos J. A. Fridericia anførte tal:⁴¹ I Toreby sogn regner

40. HT 8. rk. IV pp. 199, 202, 205f; Indberetninger 1568 pp. 8, 11, 16.

41. HT 6. rk. II tabel VIII p. 599f.

Fridericia fejlagtigt 8 af Rosenlunds 14 ejendomme til Fuglsang, hvis korrekte ejendomstal i sognet var 20 i stedet for 28; videre er Nielstrups 50 ejendomme i Våbensted sogn udeladt, idet Fridericia som følge af ejerfællesskabet (Christoffer Urne) med nabohovedgården Årsmarke kun anfører dennes gods i Hunseby sogn; endelig skyldes forskellen vedrørende Bremersvold, at 8 ejendomme i Fuglse sogn grundet hovedgårdens beliggenhed her er regnet under hovedgårdssognet, hvor Fridericia kun anfører Errindlev sogns 11 ejendomme. Endvidere er Fridericias samlede ejendomstal for højt i Toreby sogn (164) og til gengæld for lavt i Østofte sogn (120); de to sogne havde 1682 henholdsvis 152 og 136 ejendomme excl. hovedgårdene.⁴²

Tabel 5. Indensogns fæstere 1568 og 1660-62. Antal ejendomme

Herred Sogn	Hovedgård	1568		1660-62	
		I alt	Til hgd	I alt	Til hgd
Musse					
Toreby	Fuglsang	157	21	150	20
Saxkøbing	Orebygård	53	18	54	23
Våbensted	Nielstrup	63	52	63	50
Engestofte	Engestofte	21	13	20	20
Hunseby	Årsmarke	73	18	80	30
Tårs	Berritsgård	60	22	55	32
Radsted	Krenkerup	58	37	61	58
Slemminge	Nørregård	54	9	49	32
Musse	Bramsløkke	21	12	22	9
		560	202	554	274
Toreby	Rosenlund				14
Musse hd. i alt		560	202	554	288
Fuglse					
Fuglse	Kærstrup	46	7	49	17
Tågerup	Højbygård	43	15	41	19
Sædinge	Sædingegård	28	1	23	6
Skørtinge	Tåstrup	23	8	22	11
Ågeby	Ålstrup	20	8	19	15
Errindlev	Kelstrup/Bremersvold	57	20	49	19
		217	59	203	87
Krønge	Søholt	17	15	11	11
Østofte	Havløkke	147	25	136	26
		381	99	350	124
Olstrup	Lungholm			21	6
Fuglse hd. i alt		381	99	371	130

42. Henrik Pedersen: De danske Landbrug (1928/1975) p. 109f.

Tabellen viser, at det både 1568 og 1660-62 var hovedgårdene i Musse herred, der ejede den største andel af hovedgårdssognene. Fælles for udviklingen var derimod stigningen i antallet af indensogns bønder: i Musse herred fra 36% til 52%, i Fuglse herred fra 27% til 35% – dog 43%, hvis der kun regnes med de på begge tidspunkter eksisterende godser. Tallene vidner afgjort om væxten i hovedgårdenes centrale tilliggende, men sådanne tællinger af indensogns bønder er ikke uden metodiske vanskeligheder.

Sammenligner man eksempelvis Engestofte, der ejede alle sognets 20 ejendomme, med Fuglsangs 20 (af 150) eller mindre ekstremt Højbygårds 19 (af 41) ejendomme, er det klart, at en nøjere analyse af forskellene de enkelte hovedgårde imellem som følge af sognenes forskellige størrelse er uden synderlig mening. Alene derved bliver J. A. Fridericias karakteristik af den lollandske godsstruktur 1662 som værende »kun skredet temmelig ringe frem« ret problematisk.⁴³ Værre er det imidlertid, at opgørelsesmåden konsekvent udelader godset i de hovedgårdene nærmestliggende byer i nabosognene, hvorved den – som allerede påpeget ved bestemmelsen af arronderingen 1568 (se p. 98f) – kan være misvisende som mål for arronderingen og godskærnernes faktiske størrelse. Et godt eksempel herpå frembyder Lungholm, hvortil kun hørte 6 af Olstrup sogns 21 ejendomme, men til gengæld var alle godsets 31 ejendomme i nabosognene beliggende i nabobyer (se tabel 3 p. 103), bl.a. 16 af de 23 ejendomme i den nærmeste by Tågerup i nabosognet af samme navn; Lungholms centrale tilliggende var således ikke 6, men derimod 37 ejendomme. Tilfældet Lungholm er grelt, men som påvist ovenfor gjorde lignende forhold sig gældende også for de øvrige godser. Omend der ubestrideligt fortsat var plads til yderligere forøgelse af godskærnerne, turde der – disse forhold taget i betragtning – snarest være tale om, at arronderingen i 1660-62 også med hensyn til godskærnernes omfang tværtimod var skredet *temmelig meget* frem.⁴⁴

Resumerende kan det konstateres, at det lollandske adelsgodt og dets struktur undergik væsentlige ændringer i perioden mellem 1568 og 1660-62. Der fandt en vis væxt sted i adelsgodset i Fuglse herred, enkelte nye hovedgårde kom til og en del af de bestående udvidedes. Med hensyn til godsstrukturen gennemløb de lollandske adelsgodter i tiden frem til enevælden en stærk koncentration med en kraftig reduktion af strøgodsset og en tilsvarende betydelig forøgelse af hovedgårdenes centrale tilliggende, godskærnerne; rammerne for en realisering af hovedgårdsdriften bragtes i orden. Der er intet overraskende i denne konstatering af en markant arronderingstendens fra 16. til 17. århundrede, men den lader fortsat ét centralt spørgsmål stå ubesvaret: Hvornår fandt denne koncentration sted, hvornår tog den for alvor fart? Her må mageskifteperioden under Frederik II, der traditionelt tillægges altafgørende betydning for godskoncentrationen i almindelighed, underkastes en nøjere analyse.

43. HT 6. rk. II p. 507.

44. Denne modifikation af Fridericias konklusion anfægter ikke pålideligheden af de hos denne anførte tal, men maner blot til en vis forsigtighed ved en alt for håndfast benyttelse af »ugedagstjenere« – forstået som indensogns fæstere – som mål for arronderingen og godskærnernes størrelse.

3. Mageskifterne mellem krone og adel

Det er en i dansk forskning alment accepteret kendsgerning, at Frederik II's mageskifter generelt bevirkede en kraftig geografisk koncentration af såvel kronens som adelens godser, hvilket forklares med behovet for arbejdskraft i forbindelse med stigningen i hovedgårdenes egenproduktion, som igen finder sin forklaring i ønsket om at profitere af højkonjunktorens kornprisstigninger. Opfattelsen af mageskifteperiodens dominerende rolle i godskoncentrationen grunder sig i første række på Thomas B. Bangs grundlæggende arbejder om mageskiftepolitikken under Frederik II.¹

Bang har klart og utvetydigt dokumenteret omfanget af og faserne i kronens godssamling i perioden 1559-88. Strax fra starten af sin regering påbegyndte kongen omfattende erhvervelser på Sjælland, hvor de efter en afbrydelse under Syvårskrigen fortsattes med endnu større styrke efter 1573; omkring samme tid acceleredes de falsterske mageskifter, ofte mod afhændelser på Lolland, og 1578 påbegyndtes den jyske mageskiftepolitik, hvor der gennemførtes en systematisk godssamling omkring Koldinghus, hvorimod tilløbene til koncentration omkring Dronningborg, Skanderborg m.v. aldrig fuldførtes.² Mageskifterne betød en stærk forøgelse af krongodset på Sjælland og Falster, først og fremmest på Sjælland, mens omvendt adelens godsmængde øgedes i andre egne af landet, især i Skåne og Halland.³ Ligeledes voxede adelsgodset i Jylland, thi omend krongodset nok øgedes i visse østjyske egne, reduceredes det til gengæld kraftigt i Nord- og Vestjylland, hvor kronen ikke ønskede gods,⁴ hvilket til fulde bekræftes ved sammenligning med ejendomsfordelingens udvikling i Vendsyssel-Hanherred, hvor kronens andel i begyndelsen af Frederik II's tid udgjorde over halvdelen af områdets ejendomme, men i 1599 var faldet til en trediedel.⁵

Når Bang om mageskifternes betydning konkluderer: »Kan Mageskifternes Virkninger, hvad Krongodset angaar, udtrykkes i det ene Ord Koncentration, saa er dette i lige saa høj Grad Tilfældet för Adelsgodsernes Vedkommende«,⁶ da har hans egne undersøgelser af krongodssamlingen uigendriveligt bevist rigtigheden af konklusionens første del. Derimod er følgeslutningen med understregningen af den *gensidige* koncentration af adelsgodserne mere tvivlsom og ikke umiddelbart indlysende. Bang påpeger, at enkelte adelige godsejere ved mageskifterne kom i besiddelse af hele krongodskomplekser (ofte tidligere bispe- og kloster-gods), men langt vigtigere var dog arronderingen af allerede bestående godser

1. Thomas B. Bang: Kronens Mageskifter under Frederik 2., HT 9. rk. I pp. 1-42; cf. samme: Frederik II:s skaanske Godspolitik, Hist. Tidskr. för Skåneland 7 pp. 121-39.

2. HT 9. rk. I p. 5ff.

3. Ibid. pp. 13f, 16f; cf. mere detaillert om de skånske mageskifter Hist. Tidskr. för Skåneland 7 p. 127ff.

4. HT 9. rk. I p. 26f; Kanc Brevb 1579 19/2 (p. 571f).

5. Jens Villiam Jensen: anf. arb. I p. 46f.

6. HT 9. rk. I p. 32.

ved talrige mageskifter af større eller mindre godsmængder. Det af Bang fremhævede eksempel, Christoffer Valkendorfs godssamling omkring Glorup, illustrerer ganske rigtigt dette forhold – *men* når Bang videre skriver, at »saaledes kunne man fortsætte i det uendelige«, da bør dette i det mindste efterprøves nøjere.⁷

Omend der uden vanskelighed kan peges på andre tilfælde – jævnfør Bangs egne og C. G. Weibulls skånske eksempler eller Holger Rosenkrantz' og især enken Karen Gyldenstjernes erhvervelser omkring Boller og Rosenvold⁸ – er det imidlertid tvivlsomt, hvor signifikante sådanne enkelttilfælde er. Det forekommer i den forbindelse vigtigt at holde sig to forhold for øje. For det første, mens adelens godspolitiske interesser og aktiviteter oftest var begrænset til det mere lokale plan, arbejdede kronen på rigsplan, hvorfor adelige godsejeres muligheder for at drage fordel af kronens godssamling naturligt var afhængig af, om de besad gods i de områder, hvor kronen ønskede godset koncentreret, og dermed også af de pågældendes godsrigdom, hvorved kronens mageskiftepolitik utvivlsomt har begunstiget de større godsejere.⁹ For det andet er det nok korrekt, at krongodskoncentrationen på Sjælland, omkring Koldinghus m.v. selvsagt måtte medføre en forøgelse af adelsgodset i andre *landsdele* og *egne*; men denne forskydning i ejendomsfordelingen var – skønt belejlighedsfaktoren afgjort har spillet en rolle i mageskifteforhandlingerne¹⁰ – ikke nødvendigvis ensbetydende med en koncentration af *de enkelte adelsgodser* og forøgelse af disses godskærner,¹¹ hvilket må være afgørende for vurderingen af spørgsmålet om rammerne for hovedgårdsdriftens eventuelle væxt og den dermed forbundne hoveriforøgelse.

Der er i tilknytning til disse principielle betragtninger grund til at fremhæve Bangs stort set upåagtede påpegning af, at især mageskifterne under Christian IV havde betydning for den adelige godssamling, og at initiativet til godshandlerne, der i 16. århundrede primært lå hos kronen, først da udgik fra adelen.¹²

Bangs betoning af kronens førende rolle i mageskifterne under Frederik II er neddæmpet af Svend Gissel i disputatsen »Landgilde og Udsæd«, hvor adelens interesse i godssamlingen pointeres,¹³ hvilket fremhæves af Fridlev

7. Ibid. p. 33ff, citat p. 35.

8. Thomas B. Bang i Hist. Tidskr. för Skåneland 7 p. 134f; C. G. Weibull: anf. arb. p. 69ff; Kr Sk 1561 27/8 (p. 84), 1567 18/8 (p. 112), 1570 8/3 (p. 121), 1575 16/6 (p. 158), 1578 5/7 (p. 177), 1578 27/10 (p. 185), 1583 13/2 (p. 261).

9. Cf. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 408.

10. Svend Gissel: Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600, Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på halvårsdagen den 5. august 1970 (1970) pp. 33-47, se p. 38ff.

11. Eksempelvis kan anføres godset Asdal, hvortil Otte Banner mod udlæg i andre landsdele erhvervede i alt 27 ejendomme i Vendsyssel ved mageskifte med kronen 1561 6/9, 1563 17/4 og 1573 12/8 (Kr Sk anf. datoer pp. 84, 96f, 136f); omend det nok var en forbedring at få strøgodsset samlet i Vendsyssel, bevirkede mageskifterne ikke nogen forøgelse af Asdals godskærne, idet kun 3 ejendomme var beliggende i nabosognet Uggerby, mens resten tilhørte det deciderede strøgods.

12. HT 9. rk. I p. 41.

13. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland p. 18ff.

Skrubbeltrang.¹⁴ Imidlertid har Gissel i et senere arbejde påpeget, at i de få tilfælde, hvor de indledende forhandlinger kendes, var det »som regel kronen«, der tog initiativet.¹⁵ Det kan tilføjes, at enkelte adelige brevvekslinger også peger på kronen som initiativtager,¹⁶⁻¹⁷ ligesom mageskifteaktivitetens næsten totale ophør under adelsvældens højdepunkt under Christian IV's mindreårighed ikke just tyder på noget voldsomt initiativ fra adelens side. Spørgsmålet om initiativtagere skal ikke analyseres nøjere i nærværende undersøgelse, der gælder mageskifternes virkninger og kronologi, men det er min opfattelse, at Bang har ret i at tilkende kronen hovedinitiativet til 16. århundredes mageskiftepolitik.

På baggrund af ovennævnte forhold kan det synes tvivlsomt, hvor stor vægt enkelte eksempler på adelsgodsers koncentration og arrondering tør tillægges ved en samlet vurdering af mageskifteperiodens generelle virkninger for den adelige godsstruktur over en bredere front. I det følgende skal virkningerne af Frederik II's mageskiftepolitik søges anskuet ud fra den østlollandske adels synsvinkel, ligesom mageskifterne skal placeres ind i en større kronologisk sammenhæng for nærmere at bestemme betydningen af Frederik II's mageskifter i forhold til såvel den forudgående periode under Christian III som især den efterfølgende tid under Formynderstyrelsen og Christian IV.

Mageskifternes virkninger

En gennemgang af »Kronens Skøder« for perioden 1536-1662 giver i alt 31 godshandler mellem kronen og de adelige godsejere i Musse og Fuglse herreder, hvortil dog med sikkerhed må føjes yderligere to ikke-registrerede mageskifter: 1564 6/9 stadfæstede kongen et mageskifte mellem Nykøbing hospital og Anne Rosenkrantz til Krenkerup, der mod udlæg af 1 gård på Falster fik 1 gård i Kartoft;¹⁸ af besigtelsesbefaling 1623 19/4 til Palle Rosenkrantz og Hans Staffensen fremgår, at Christoffer Urne til Årsmarke har begæret Sorø Akademis gård Bandholm til mageskifte for 1 gård i Rørbæk, hvilket mageskifte trods manglende skøde må have fundet sted, thi 1660-62 lå Bandholmgård til Årsmarke.¹⁹

I flere andre tilfælde – i øvrigt alle i 17. århundrede – forhandlede der om

14. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800 p. 50.

15. Svend Gissel: Om belejlighed..., Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang p. 40f.

16-17. Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe II, udg. G. L. Wad (1893), nr. 250 p. 281 (Peder Oxe til Birgitte Gøye 1573 30/10), cf. nr. 244 p. 272f, nr. 245 p. 274, nr. 253 p. 287f; Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. Gustav Bang (1898-99), nr. 224 p. 401f (Niels Kaas til Birgitte Bølle 1588 2/12). – Cf. til spørgsmålet i øvrigt kronens udtalte ønske om at erhverve alt adelsgods i bestemte områder: Kanc Brevb 1560 27/3 og 7/5 (pp. 380, 399), 1571 12/7 og 1578 20/5 (pp. 50, 359), 1581 27/9 (p. 362), 1582 7/1 (p. 419f), 1586 27/10 (p. 513).

18. Kanc Brevb 1564 6/9 (p. 500), cf. 1564 23/6 (p. 467).

19. Ibid. 1623 19/4 (p. 580f); RA. Matrikel 1662. Rtk 311.87: Ålholm slots len, Fuglse hd. fol. 258v; RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.20: Halsted kloster – Nielstrup (Årsmarkes jordebøger 1660 og 1662 under Nielstrup).

mageskifte af gods, hvorpå der imidlertid ikke eksisterer noget endeligt skøde.²⁰ Skønt dette *kan* skyldes manglende registrering, betyder det dog formentlig, at de pågældende mageskifter rent faktisk ikke realiseredes, hvilket man i alt fald i et par tilfælde kan få vished for: Eksempelvis mislykkedes ovennævnte Christoffer Urnes forsøg 1638 på at afhænde en i forhold til Årsmarke fjerntliggende gård i Ø. Karleby i Lollands Nørre herred for 2 af Sorø Akademis ejendomme i hovedgårdssognet Hunseby, thi endnu 1660-62 ejede akademiet de 2 ejendomme i Hunseby, og Karlebygården hørte fortsat under Årsmarke;²¹ tilsvarende må Erik Steensens bestræbelser 1639 på at bortmageskifte Bramsløkke hovedgård og gods til kronen for gods på Vestlolland være strandet, idet han 1647 solgte Bramsløkke til Lisbeth Lunge.²² Nok udgør de registrerede 33 mageskifter et minimum, men manglerne er givet ubetydelige.

Ved mageskifte med kronen var – som anført af Bang²³ – to veje mulige for adelen. De adelige godsejere kunne enten overtage hele krongodskomplekser eller ved mindre mageskifter erhverve enkelte ejendomme til deres eksisterende hovedgårde. Blandt de her behandlede mageskifter med østlollandske godsejere findes kun ét eksempel på den første fremgangsmåde, nemlig Morten Venstermands erhvervelse i 1575 af Krønegård (Søholt) med 28 ejendomme mod udlæg af det falsterske Egebjergs gods på 24 ejendomme.²⁴ Ved de resterende 32 mageskifter overgik i alt 251 ejendomme i adelig eje; disse mageskifters virkninger på adelsgodsernes arrondering fremgår af nedenstående tabel 6, der viser dels omfanget af det tilmageskiftede gods dels dettes beliggenhed i forhold til de implicerede hovedgårde. Der er ved opgørelsen kun medregnet mageskifte af hele ejendomme, heri incl. herlighedsrettigheder i kirke- og selvejergods, hvorimod mageskifte af enkeltjorder er udeladt; godssamlere Palle Rosenkrantz' omfattende erhvervelser på 92 ejendomme²⁵ er så vidt muligt fordelt på de enkelte godskomplekser: Krenkerup-Rosenlund, Nørregård, Lungholm og – måske med tvivlsom ret – det lille Sædingegods, mens hans tilfældigt spredte erhvervelser er opført særskilt.

De 251 ejendomme, som adelen erhvervede fra kronen 1536-1662, er ikke udtryk for en nettotilvæxt i den adelige godsmængde, idet adelens afståelser for en stor del bestod af andet fjernereliggende lollandsk gods; derudover omfattede de

20. Se eksempelvis Dronning Sophies Kopibøger 1605 10/6 (p. 280, Knud Rud), Kanc Brevb 1631 5/10 (p. 585, Palle Rosenkrantz) og 1633 31/12 (p. 386f, Lage Bille).

21. Kanc Brevb 1638 9/9 (p. 482); RA. Matrikel 1662. Rtk 311.86: Halsted klostres og Ravnsborg len fol. 212r samt 311.88: Ålholm slots len, Musse hd. fol. 380r-v; RA. Jordebøger 1660-65. Rtk 311.20: Halsted kloster – Nielstrup (Årsmarkes jordebøger 1660 og 1662, Maribo klostres jordebøger 1660, u. år og 1662).

22. Kanc Brevb 1639 23/5 (p. 801); J. P. Trap: Danmark, 5. udg., 11 p. 902.

23. HT 9. rk. I p. 33f.

24. Kr Sk 1575 22/6 (p. 158).

25. Ibid. 1625 19/4 (p. 427), 1632 4/1 (p. 454f), 1635 25/4 (p. 484), 1637 25/5 (p. 498f), 1639 13/2 (p. 512), 1643 26/4 (p. 536f).

Tabel 6. Adelens tilmageskiftede gods 1536-1662. Beliggenhed

Hovedgård	Hgdsso	Naboso	Øvrigt	I alt	Heraf i nabobyer
Krenkerup-Rosenlund	30	15	1	46	43
Lungholm	6	18	6	30	24
Ålstrup	0	27	0	27	27
Nørregård	14	1	0	15	15
Engestofte	3	7	4	14	10
Nielstrup ²⁶	12	0	2	14	12
Årsmarke	8	1	5	14	9
Havløkke	13	0	0	13	13
Bramsløkke ²⁷	1	7	3	11	8
Kelstrup/Bremersvold	0	3	8	11	3
Berritsgård ^{27a}	7	0	2	9	7
Sædingegård	2	6	0	8	8
Højbygård	5	0	0	5	5
Søholt	1	2	0	3	3
Orebygård	0	2	0	2	0
Tåstrup	1	0	0	1	1
Palle Rosenkrantz øvrigt	0	0	28	28	0
I alt	103	89	59	251	188

adelige udlæg hyppigt gods på Falster og/eller Sjælland, derimod aldrig gods i de øvrige landsdele.

Langt det overvejende flertal af de adelige godskomplekser nød godt af mageskifterne, hvis virkning på den adelige godsstruktur er entydig med tre fjerdedele af de tilmageskiftede ejendomme beliggende i hovedgårdenes nabobyer. Omend varierende fra gods til gods bevirkede mageskifterne med kronen således generelt en meget væsentlig forbedring af adelsgodsets arrondering i form af en stærk væxt i godskærnerne. Resultatet synes at bekræfte Bangs understregning af koncentrationsprocessens gensidige karakter – i alt fald, når perioden 1536-1662 betragtes under ét. Men var der vedrørende virkningerne eventuelt forskel mellem mageskifterne under Frederik II sammenlignet med andre perioder? eller gjorde der sig muligvis andre forskelle gældende de enkelte perioder imellem?

26. Incl. skøde 1568 7/10 til Albert Oxe på herligheden af 2 kirkegårde i Våbensted uden vederlag (Kr Sk anf. dato p. 117).

27. Kgl. stadfæstelse 1657 25/5 af skøde 165. 15/12 fra Jørgen Rosenkrantz på Sorø Akademis vegne til Palle Rosenkrantz' enke Lisbeth Lunge uden vederlag (Kr Sk anf. dato p. 69).

27a. Kronens udlæg til Lisbeth Friis ved mageskifte 1591 25/11 omfattede foruden 1 ejendom i Tårs også 2 ejendomme i Skåne, som er udeladt her (Kr Sk anf. dato p. 327).

Mageskifternes kronologi

I perioden fra reformationen og frem til Christian III's død afsluttedes der ingen mageskifter mellem kronen og den østlollandske adel. Samtlige 32 godshandler fandt sted i tiden efter Frederik II's regeringstilstræden. Deres kronologiske fordeling fremgår af nedenstående tabel 7, hvor mageskifterne med hensyn til antal, omfang og virkninger er opdelt på følgende fire perioder: Frederik II, Formynderstyrelsen, Christian IV samt første del af Frederik III's tid frem til matriklen 1662.

Tabel 7. *Mageskifternes kronologiske fordeling 1559-1662*

Periode	Mageskifternes		Heraf i:		
	Antal	Omfang	Hgdssso	Nabobyer	Hgdssso + Naboso
1559-1588	9	55	49	55	55
1589-1596	0	0	0	0	0
1597-1648	22	185	53	125	129
1649-1662	1	11	1	8	8
I alt	32	251	103	188	192

Stilstanden under det adelige formynderstyre i Christian IV's første år falder strax i øjnene. Ganske vist udstedtes der i denne periode to mageskifteskøder 1589 og 1591 til henholdsvis Lage Beck i forbindelse med oprettelsen af Havlække og Lisbeth Friis til Berritsgård,²⁸ omfattende i alt 5 ejendomme, men i begge tilfælde var der – som i øvrigt for periodens få mageskifter i almindelighed – tale om afslutning af mageskifter påbegyndt i Frederik II's tid,²⁹ hvortil de derfor reelt må regnes; det samme gælder Lage Becks anden erhvervelse af Maribo klostres 8 ejendomme i Havlække ved mageskifte 1598, som han imidlertid havde begæret allerede 1585 samtidig med begæringen om 1589-mageskiftet.³⁰ Mageskifteaktiviteten var således klart koncentreret om Frederik II's og Christian IV's regeringsperioder.

Hvad angår mageskifternes betydning for adelsgodsets struktur, forekom strøgods erhvervelser uden for nabosognene kun i forbindelse med Christian IV's mageskifter (i alt 56 ejendomme), bl.a. sammenhængende med periodens generelt mere omfattende erhvervelser, men primært forårsaget af en enkelt godsejers aktivitet, nemlig den temmelig ukritiske godssamler Palle Rosenkrantz, der tegnede sig for hovedparten (35 ejendomme) af det erhvervede strøgods. Der var dog, når det drejer sig om mageskifternes betydning for arronderingen, ikke tale om nogen afgørende forskel; den arronderingsmæssige effekt var i såvel 16. som

28. Kr Sk 1589 20/3 (p. 322); *ibid.* 1591 25/11 (p. 327).

29. Kanc Brevb 1585 8/12 (p. 424), cf. Dronning Sophies Kopibøger 1589 25/1 (p. 30); Kanc Brevb 1589 27/8 (p. 243f), 1590 11/8 (p. 437).

30. Kr Sk 1598 27/4 (p. 333); Kanc Brevb 1585 8/12 (p. 424).

17. århundrede positiv, mageskifterne bevirkede på begge tidspunkter en betydelig forøgelse af de adelige godskærner. *Men* der var andre vigtige forskelle: Mens der under Frederik II gennemførtes 9 mageskifter³¹ mellem kronen og adelen på Østlolland, var antallet af mageskifter i første halvdel af 17. århundrede mere end det dobbelte, i alt 22; og hvor de adelige erhvervelser i 16. århundrede udgjorde 55 ejendomme, steg omfanget af det tilmageskiftede gods i Christian IV's tid til mere end det tredobbelte. Det større antal mageskifter under Christian IV skyldes ikke dennes længere regeringsperiode, thi samtlige 22 mageskifter gennemførtes i tiden 1606-43, heraf langt de fleste, 15, i 1620'erne og 1630'erne.

Peger således alene mageskifternes antal og omfang på Christian IV's tid som den set fra et adeligt synspunkt vigtigste mageskifteperiode, bliver dette endnu tydeligere, når man sammenligner de to perioder nøjere. Af de 55 ejendomme, som ved Frederik II's mageskifter overgik i adelseje, skyldtes godt halvdelen (29 ejendomme) ét enkelt stort mageskifte 1564 med Anne Rosenkrantz til Krenkerup, der som nævnt samme år erhvervede yderligere en enkelt ejendom ved mageskifte med Nykøbing hospital.³² Blandt periodens øvrige mageskifter tegnede Albert Oxe til Nielstrup sig for de tre, tilsammen omfattende 11 ejendomme,³³ d.v.s., at 5 af de 9 i 16. århundrede afsluttede mageskifter omfattende tre fjerdedele af mageskiftegodset vedrørte områdets to storgodser. De resterende 4 mageskifter fordelte sig med to til Lage Beck (12 ejendomme), et til det nyoprettede Søholt (1 ejendom) og et til Berritsgård (1 ejendom).³⁴ Sammenlagt involverede mageskifterne mellem krone og adel under Frederik II således kun 5 af de 17 godser i Musse og Fuglse herreder, og reel betydning havde de kun for Lage Becks oprettelse af Havlække samt de to store godskomplekser Nielstrup og især Krenkerup.

Anderledes forholdt det sig i 17. århundrede. Med undtagelse af Fuglsang, hvor der dog i et par tilfælde forhandlede om mageskifte,³⁵ og Kærstrup var samtlige 18 adelige godskomplekser impliceret i periodens i alt 23 godstransaktioner med kronen. Nok var der med hensyn til såvel omfang som arronderingsmæssig betydning forskelle de enkelte godser imellem (cf tabel 6), men der kan ikke herske tvivl om, at først fra Christian IV's tid – og her især årtierne efter 1620 – fik mageskifterne med kronen en bredere og mere almen virkning for de lollandske adelsgodsers geografiske struktur, først da forceredes arronderingen af adelsgodset.

31. Excl. skøde 1570 4/11 fra Peder Huitfeldt til Engestofte til kronen på 2 ejendomme på Falster, idet Peder Huitfeldts vederlag er uoplyst (Kr Sk anf. dato p. 125); incl. ovennævnte skøde 1568 til Albert Oxe (se note 26).

32. Kr Sk 1564 20/6 (p. 100); Kanc Brevb 1564 6/9 (p. 500), cf. 1564 23/6 (p. 467).

33. Kr Sk 1562 14/2 (p. 87), 1568 10/8 og 7/10 (p. 117).

34. Lage Beck: Kr Sk 1589 20/3 (p. 322), 1598 27/4 (p. 333); Morten Venstermand til Søholt: *ibid.* 1576 6/10 (p. 163); Lisbeth Friis: *ibid.* 1591 25/11 (p. 327).

35. Dronning Sophies Kopibøger 1605 10/6 (p. 280, Knud Rud); Prins Christian (V)s Breve I 1641 17/4, 1642 21/5 (pp. 502f, 590, Gregers Krabbe).

Omend det undersøgte område er begrænset, og skønt først yderligere detailstudier kan klarlægge spørgsmålet, er det næppe nogen urimelig antagelse, at de lollandske adelsgodsers strukturelle udvikling i 16.-17. århundrede i hovedsagen afspejler godskoncentrationens forløb i almindelighed. Det er i den forbindelse værd at bemærke, at C. G. Weibulls eksempler på mageskifternes betydning for den skånske godssamling hovedsagelig stammer fra 17. århundrede.³⁶ Der er på denne baggrund – fremfor at fokusere på enkelttilfælde fra Frederik II's tid – al mulig grund til at fremhæve Thomas B. Bangs som oftest oversete påpegning af, at i henseende til godskoncentrationen »har Kristian 4.s Mageskifter med Adelen maaske betydet nok saa meget som Faderens«.³⁷

Adelens indbyrdes mageskifter

Mageskifter var imidlertid ikke alene et anliggende mellem krone og adel. I lighed med tidligere afsluttedes også i 16.-17. århundrede – foruden køb og salg – en lang række mageskifter mellem adelen indbyrdes. Eksempelvis skyldtes langt hovedparten af Jacob Ulfelds fynske erhvervelser til Ulfeldsholm køb fra og især mageskifter med andre adelige godsejere,³⁸ ligesom marginaltilføjelser i Herluf Trolles optegnelser om hustruen Birgitte Gøyes gods afslører en del interne adelige mageskifter, især – men dog ikke udelukkende – med medarvinger fra skiftet efter Mogens Gøye.³⁹ På Viborg landsting tinglæstes i 1620'erne og 1630'erne foruden skøder og pantebreve også et stort antal mageskiftebreve, der vidner om en betydelig mageskifteaktivitet inden for adelens egne rækker i 17. århundrede.⁴⁰ Men hvor mageskifteaktiviteten mellem krone og adel kan belyses temmelig nøje, lader noget tilsvarende sig ikke gøre for adelens interne mageskifter på grund af mangler og skævheder i periodens kildemateriale, bl.a. bliver de adelige privatar-kiver mindre omfattende fra slutningen af 16. århundrede.⁴¹

Også den lollandske adel deltog naturligvis i godshandler med andre standsfæller; et par eksempler skal anføres. Ved skiftet 1551 efter Mogens Gøye deltes Krenkerup mellem Albrecht og Birgitte Gøye; noget mageskiftebrev eksisterer ikke, men som det fremgår af Herluf Trolles ovennævnte optegnelser, mageskiftedes hele Birgitte Gøyes del (1/2 Krenkerup med 17 ejendomme, hvoraf 1 øde, på Lolland og 3 på Falster) til broderen, hvilket må være sket kort tid efter skiftet 1551, idet godset optræder i Albrecht Gøyes låsebrevsforfølgninger 1555-57, der i øvrigt også viser, at han må have mageskiftet med andre medarvinger, især

36. C. G. Weibull: anf. arb. p. 69ff.

37. HT 9. rk. I p. 41.

38. Jacob Ulfelds Jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588, udg. Svend Gissel (1964), pp. 1-16, cf. Svend Gissels supplerende oplysninger p. 34ff.

39. RA. Herluf Trolles arkiv (nr. 6459) II F.

40. Viborg Landstings Skøde- og Pantebog 1624-1637 (Landstingenes Skøde- og Pantebøger I), udg. Jens Holmgaard (1966-70), passim.

41. Se herom E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 586.

broderen Eskil Gøye til Gunderslevholm.⁴² Af andre mageskifter – af mere »normal« størrelsesorden – kan nævnes et par stykker: 1568 mageskiftede Peder Oxe 1 ejendom i Rørbæk til Arild og Jacob Huitfeld til Berritsgård samt 1573 ligeledes en enkelt ejendom i Sjælstoft til Mogens Gøye til Engebølle, i begge tilfælde mod vederlag på Sjælland;⁴³ mod udlæg af 4 ejendomme på Mols erhvervede Christian Friis til Engestofte 1620 i alt 5 spredte lollandske ejendomme fra Holger Rosenkrantz.⁴⁴ En udtømmende registrering af den lollandske adels mageskifter med andre adelige godsejere er uoverkommelig, idet den ville kræve en systematisk gennemgang af samtlige adelsarkiver og Rigens Forfølgingsbøger frem til 1660, og fyldestgørende kan den aldrig blive som følge af materialets generelle mangelfuldhed.

Det bør imidlertid fremhæves, at en systematisk gennemgang af privatarkiverne (pergament) efter samtlige adelige godsejere i Musse og Fuglse herreder i perioden 1536-1662 ikke har bragt ét eneste internt lollandsk mageskifte for dagen, kun enkelte skøder fra begyndelsen af 16. århundrede.⁴⁵ Sådanne mageskifter vides dog at have fundet sted i enkelte tilfælde. Bl.a. mageskiftede Anne Rosenkrantz til Krenkerup 1573 med Arild Huitfeldt til Berritsgård, hvorved Anne Rosenkrantz foruden 3 på Sjælland fik 2 ejendomme i hovedgårdssognet Radsted, mens Arild Huitfeldt erhvervede 5 ejendomme, 4 i Rørbæk og 1 i Nørre Langet, begge nabobyer til Berritsgård, hvis tilliggende desuden øgedes ved køb 1571 og 1592 samt yderligere en række køb 1624-25.⁴⁶ I 1575 18/6 lovede Peder Huitfeldt til Engestofte at ville overlade sit gods i Oreby (1568 = 6 ejendomme) til Christoffer Gøye til Orebygård mod fyldest i andet lollandsk gods til en værdi af 1 læst korn.⁴⁷ Tre år senere tilmageskiftede Peder Huitfeldt sig en fjerntliggende ejendom i Vindeby i Lollands Nørre herred fra Inger Oxe til Søllestedgård, der fik vederlag på Sjælland.⁴⁸ Udover disse transaktioner med standsfæller afsluttede de østlollandske godsejere i 16. århundrede ganske få (uspecificerede) mageskifter med Maribo kloster, således som det fremgår af registraturen 1624 over klostrets breve.⁴⁹

Det forhold, at de anførte eksempler på lollandsk adels mageskifter med andre –

42. RA. Mogens Eskilsen Gøyes arkiv (pergament), skiftebrev 1551 1/9; RA. Herluf Trolles arkiv (nr. 6459) II F, Optegnelser om Birgitte Gøyes godser... fol. 1v, 7r-8r; RA. Rigsdomstolen. Rigens Forfølgingsbog 1552-59 fol. 156r-v, 158r.

43. RA. Peder Oxes arkiv (pergament) 1568 12/6, 1573 1/8.

44. RA. Christian Friis' arkiv (pergament) 1620 24/8.

45. RA. Johan Oxes arkiv (pergament) 1530 29/6, 1532 13/2, 1534 3/11, 1536 30/7; RA. Knud Ruds arkiv (pergament) 1540 4/4 og 27/5.

46. C. Molbech: Bidrag til Berritsgaards Historie efter originale Breve og Jordebøger i Gaardens Archiv, HT II pp. 123-74, se pp. 152f, 161, 165.

47. RA. Christoffer Gøyes arkiv (nr. 5516) II F.

48. RA. Jørgen Brahes arkiv (pergament) 1578 2/9.

49. De ældste danske Archivregistraturer III (1865) pp. 256 A18, 259 A48, 265 A149, 267f A178, 280 A364.

lollandske som ikke-lollandske – standsfæller næsten udelukkende vedrører 16. århundrede, tør næppe tillægges nogen særlig stor vægt ved vurderingen af de interne adelige mageskifters kronologiske fordeling. De manglende eksempler fra 17. århundrede skal ses på baggrund af den omtalte indskrænkning i de adelige privatarkivers omfang og er givet ikke udtryk for en ringe adelig mageskifteaktivitet på dette tidspunkt. Et indicium for omfanget af adelens indbyrdes mageskifter i 17. århundredes første halvdel er det af Fridericia konstaterede fald i antallet af skattebønder i Musse og Fuglse herreder i dette tidsrum.⁵⁰ I tiden mellem 1610 og 1651 reduceredes de skattepligtige bønders antal med i alt 187. Af den østlollandske adels samlede erhvervelser på 179 ejendomme fra kronen i tiden 1610-51 lå de 47 i hovedgårdssognene og yderligere 72 ejendomme var beliggende i nabo-byer udenfor hovedgårdssognet, d.v.s. i alt 119 ejendomme i de hovedgårdene nærmestliggende byer. Hvor stor en del af de udensogns fæstere, der opnåede skattefrihed, er uvist, men selv hvis alle gjorde det, kan erhvervelserne fra kronen under ingen omstændigheder forklare faldet på 187 i skattebøndernes antal, hvoraf følger, at denne nedgang i antallet af skattepligtige bønder for en væsentlig del – minimalt knap 70 – må tilskrives adelens indbyrdes godshandler i perioden. Når hertil erindres, at antallet af den jyske adels mageskifter med standsfæller som nævnt havde et betydeligt omfang i første halvdel af 17. århundrede, er det – omend noget bevis ikke foreligger og næppe heller kan bringes til veje⁵¹ – formentlig ikke nogen urimelig antagelse, at også den interne adelige mageskifteaktivitet især er taget til i styrke i 17. århundredes første halvdel.

50. HT 6. rk. II tabel XXIV p. 617.

51. Dog skal det påpeges, at et sikrere – omend ikke udtømmende – grundlag for en vurdering af spørgsmålet formentlig vil kunne nås ved en systematisk bearbejdelse af Rigens Forfølgingsbøger og de ganske vist få bevarede godsarkiver; det er således tænkeligt ingen tilfældighed, at det velbevarede godsarkiv fra Gl. Estrup (RA) vidner om en stigende mageskifteaktivitet fra omkring 1600 og frem.

4. Årsager og motiver

Da arrondering af adelsgodset som påpeget i indledningen almindeligvis har været kædet sammen med øget hoveribehov i forbindelse med udvidet hovedgårdsdrift, skal det – idet det dog må understreges, at grundlaget er spinkelt – på baggrund af den konstaterede udvikling i den adelige godsstruktur på Lolland i 16.-17. århundrede afslutningsvis søges at indkredse mulige årsager og motiver til godskoncentrationen. Der er her grund til strax at fastslå, at arronderingsbestræbelser altid har forekommet uanset godssystemets karakter, idet alene administrative hensyn måtte gøre en samling af fæstegodset ønskværdig. Selv i senmiddelalderens fæstegodssystem – hvor hovedgården udelukkende fungerede som den rentenydende godsejers bopæl og administrationscentrum for større eller mindre komplekser af fæstegods, hvis beliggenhed principielt var underordnet – spillede arronderingshensynet en ikke ringe rolle, hvad Erik Ulsigs gennemgang af de senmiddelalderlige skifteprincipper tydeligt viser,¹ ligesom der fra såvel 15. som begyndelsen af 16. århundrede findes adskillige eksempler på mageskifter mellem krone/kirke og adel eller mellem adelige godsejere indbyrdes.² Kildematerialets mangler umuliggør en sikker vurdering af spørgsmålet, men det kan i høj grad diskuteres, hvorvidt adelens arronderingsbestræbelser har været synderlig meget større i 16. århundrede. Bestemmelsen i recessen 1547 om ved søskendeskifte *så vidt muligt* at holde hovedgården med nærmest omliggende gods samlet på mandssiden³ kunne tyde på stigende interesse for arronderingen, men udtrykker måske blot et alment ønske om at hindre splittelse af godserne, såfremt dette lod sig gøre. Recesreglen afspejler i alt fald ikke samtidens almindelige skiftepraxis⁴

1. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen p. 321ff.

2. Se eksempelvis Rep. 2. rk. nr. 1818, 2480, 2723-24, 6138, 8251; cf. Erik Ulsig: anf. arb. p. 213ff med bilag; angående mageskifter i første halvdel af 16. århundrede se bl.a. Danske Adelige Brevkister, udg. A. Thiset (1897), passim.

3. Samling af gamle danske Love IV (Danske Recesser og Ordinanser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme), udg. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (1824), p. 228f (Reces 1547 paragraf 24); bestemmelsen gentaget i Koldingrecessen 1558 paragraf 39, se Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 bd. 1, udg. V. A. Secher (1887-88), p. 31f.

4. Det gælder således det tidligere omtalte skifte 1551 efter Mogens Gøye, hvor de 6 af skiftet omfattede hovedgårde – Gunderslevholm, Torbenfeld, Løgismose, Clausholm, Krenkerup, Græse – alle med det centrale tilliggende blev delt i to til trods for, at der kun var 6 arvinger (RA. Mogens Eskilsen Gøyes arkiv, pergament, skiftet brev 1551 1/9); det samtidige skifte 1550 efter Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne af bl.a. Ågård er ganske vist uden godsspecifikation, men da lodderne enten kendes fra eller kan rekonstrueres via senere kilder, kan det konstateres, at det omfattende Ågårdgods og dets kærne ved skiftet blev reduceret til ukendelighed (RA. Anne Mouridsdatter Gyldenstjernes arkiv, pergament, skiftet breve 1550 22/7); ligeledes splittedes Svanholmgodset stærkt ved det endelige skifte efter Peder Bille i 1549 (RA. Peder Torbernsen Billes arkiv, nr. 5151, II E).

og efterlevedes langt fra altid senere i 16. århundrede;⁵ bestemmelsen tør således under ingen omstændigheder tolkes som et nødvendigt udslag af et øget hoveribehov i forbindelse med en begyndende generel omstrukturering af godssystemet i retning af udvidet hovedgårdsdrift.

Den lollandske – og i øvrigt i endnu højere grad den vendsysselske – adelige godsstruktur i 16. århundredes anden halvdel antyder da heller ikke just nogen udpræget aktiv interesse i hovedgårdsdriften; i det mindste var rammerne herfor ikke de bedste. De lollandske adelsgodser 1568 må, specielt på baggrund af kendskabet til deres senere struktur omkring 1660, nærmest karakteriseres som overvejende fæstegodskomplekser, omend i adskillige tilfælde rimeligt velarrangerede. For så vidt dette præg af fæstegodssystem og den konstaterede ringe bredtvirkende arrangeringstendens i 16 århundrede (dog med en vis usikkerhed for omfanget og betydningen af adelens interne mageskifter) har mere almen gyldighed, hvilket forekommer sandsynligt, synes disse forhold sammenholdt med periodens generelt beskedne antal hovedgårdsudvidelser⁶ at give anledning til en væsentlig neddæmpning af »prisrevolutionens« virkninger på godssystemet. At adelen – især den godsrige del, men efter bedste evne sandsynligvis også den lavere adel⁷ – profiterede af højkonjunktorens prisstigninger, kan og skal ikke betvivles, blot fandt den økonomiske udnyttelse af og spekulation i den gunstige konjunkturudvikling, som i øvrigt fra 1580'erne var præget af ustabilitet og svingninger, som påpeget af Svend Aage Hansen og Ladewig Petersen fortrinsvis sted på grundlag af jordebogsindtægterne, den herhjemme in natura ydede kornlandgilde.⁸ Det kan tilføjes, at den adelige interesse for patronatsretten til sognekirkerne – eksempelvis tilmageskiftede Axel Urne til Årsmarke sig 1565 jus patronatus til Hunseby kirke for sjællandsk gods⁹ – på grund af den oftest dermed følgende kirketiende også kan og måske især skal ses i dette økonomiske perspektiv.

5. Se følgende skiftedeling: Skifte 1563 8/9 efter Corfits Ulfeld af Kogsbølle (Ulfeldsholm) og Selsø (RA. Jacob Ulfelds arkiv, pergament); skifte 1568 11/11 af Peder Christiensen Dyres godser Togerup, Hjelmso og Tanggård mellem Peder Oxe og Otte Brahe (Knud Hornbeck & Helge Land Hansen: Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede (1980) bilag II p. 239ff); skiftejordebog 1577 18/9 over Jytte Podebusks efterladte godser Ågård, Irup og Vosborg (RA. Knud Henriksen Gyldenstjernes arkiv, nr. 5502, II F). – Jeg håber ved anden lejlighed at vende tilbage til spørgsmålet om skifteprincipperne i bredere kronologisk perspektiv.

6. Gunnar Olsen: anf. arb. tabel 3 p. 163.

7. Om Christoffer Gøyes aktiviteter se E. Ladewig Petersen: Rigsråd og adelsopposition 1588: En socialhistorisk studie, i Rigsråd, adel og administration 1570-1648, red. Knud J. V. Jespersen (1980), pp. 123-68, se p. 153f; cf. samme i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 409 samt Dansk Socialhistorie 3 p. 262f. – Om lavedelsmanden Peder Christiensen Dyres »maksimeringsbestræbelser« se Knud Hornbeck & Helge Land Hansen: anf. arb. pp. 56ff, 74.

8. Svend Aage Hansen: Adelsvældens Grundlag (1964) p. 88f; E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 408 samt Dansk Socialhistorie 3 p. 262; cf. Gunnar Olsen: anf. arb. p. 144f. – Om konjunktursvingningerne se E. Ladewig Petersen *ibid.* p. 403ff, cf. p. 547ff henholdsvis p. 243ff, cf. p. 319ff.

9. Kr Sk 1565 7/4 (p. 102f); cf. Thomas B. Bang i HT 9. rk. I p. 40f.

Effekten på godssystemet og forholdet herremand-fæstebonde var derimod ringe; højkonjunkturen gav sig ikke udslag i nogen væsentlig udvidelse af hovedgårdenes egenproduktion, forårsagede ikke nogen hastigt expanderende hovedgårdsdrift.¹⁰ Det er i den forbindelse værd at bemærke, at kronens godssamling ikke – i alt fald ikke primært – har været driftsmæssigt bestemt, thi som påvist af Gunnar Olsen blev stort set alle de i mageskifteperioden erhvervede adelige hovedgårde nedlagt;¹¹ de få, der opretholdtes og udvidedes, har formentlig i lighed med de øvrige udvidelser af kronens ladegårde først og fremmest tjent et naturaløkonomisk behov i tilknytning til oprettelsen af de kongelige vildtbaner, der i øvrigt er det eneste sikkert kildebelagte motiv til kronens godspolitik under Frederik II, omend en rationalisering af lensvæsenet utvivlsomt har været en medvirkende faktor.¹² Tilbage til adelsgodset, hvor altså alene det relativt beskedne antal hovedgårdsudvidelser før 1600 antyder, at driftssystemet næppe har accentueret arbejdskraftbehovet væsentligt. Hoveriets væxt i 16. århundrede har da højst sandsynligt været af yderst beskedne størrelsesorden, hvilket tilmed underbygges af, at vilkårlige hoveriforøgelser savnede retsgrundlag, idet 1547- og 1558-recessernes bestemmelse om adelens ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som muligt som nylig påvist af Ladewig Petersen oprindelig kun har haft et driftsøkonomisk sigte og først efter 1600 omfortolkedes og udvidedes til også at omfatte det retslige forhold mellem godsejeren og hans bønder.¹³

Dette billede af 16. århundredes godssystem understreges yderligere af godsstrukturens karakter og godskoncentrationens kronologi. De ydre rammer for en effektiv og rationel hovedgårdsdrift baseret på hoveri af godsets fæstere var endnu langt fra til stede og skabtes næppe i 16. århundrede. Den arrondering, som fandt sted i 16. århundrede, og hvis omfang er diskutabel, bør ikke – som det fortsat er tilfældet¹⁴ – udelukkende anskues i en driftsmæssig sammenhæng. Som anført ovenfor var et samlet gods altid ønskværdigt alene af hensyn til den lettere administration, men der skal desuden peges på et andet ikke-driftsmæssigt incitament til arrondering, nemlig ønsket om at opnå birkeret for de nærmestboende bønder, hvilket forudsatte et rimeligt antal fæstere samlet i hovedgårdens umiddelbare omegn. Oprettelsen af et adeligt birk var således åbenbart hensigten med Anne Rosenkrantz' godssamling omkring Krenkerup, hvad birkeretsbevillingen¹⁵

10. Svend Aage Hansen *ibid.*; E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) *Danmarks Historie* p. 408.

11. Gunnar Olsen: *anf. arb.* p. 95ff, især 97f.

12. *Ibid.* p. 93f; om kronens motiver se i øvrigt Thomas B. Bang i HT 9. rk. I p. 26ff, cf. p. 11 – betoningen p. 28f af ønsket om udvidet ladegårdsdrift synes på baggrund af Gunnar Olsens undersøgelser ret tvivlsom.

13. E. Ladewig Petersen: *Rigsråd og adelsopposition 1588, i Rigsråd, adel og administration 1570-1648* p. 155ff.

14. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800* pp. 35, 37, 49, 71, 85; E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) *Danmarks Historie* p. 408 og *Dansk Socialhistorie* 3 p. 261f; cf. samme: *Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, Från medeltid till välfärdssamhälle...* p. 65.

15. Kr Sk 1565 2/2 (p. 102).

året efter det store mageskifte med kronen (cf. p. 114) synes at vise. Dette motiv, som allerede Bang¹⁶ pegede på, men som siden har været ret upåagtet, har tænkeligt i adskillige tilfælde spillet en afgørende rolle for arronderingsbestræbelserne omkring de større godser; påfaldende er det i hvert fald, at antallet af adelige birker som bekendt voxede betydeligt i løbet af 16. og 17. århundrede. Ovennævnte recesbestemmelse 1547 om så vidt muligt at holde hovedgården med det centrale tilliggende samlet ved skifte skal tænkeligt bl.a. ses netop i denne sammenhæng, thi da Anne Rosenkrantz som nævnt erhvervede birkeret til Krenkerup, tildeltes denne, »da hun har berettet, at Krenkerup med omliggende Gods fra gammel Tid har været et frit Birk, men siden, da Godset blev fraskiftet, har ophørt at være det, og da hun nu igen har samlet største Parten af Godset«. ¹⁷

Imidlertid bød – skønt yderligere undersøgelser af adelsgodsets struktur er påkrævet – 16. århundrede næppe på nogen udpræget arrondering af de enkelte adelsgodser. Trods eksempler herpå, især i forbindelse med mageskifterne mellem krone og specielt den højere adel, er det min opfattelse, at der endnu ikke var tale om en hastigt stigende generel arronderingstendens for adelsgodset over en bredere front. Først op gennem 17. århundredes første halvdel fandt der gennemgribende ændringer sted i den adelige godsstruktur, og her har formentlig hverken ønske om udvidet hovedgårdsdrift eller birkeret været det afgørende, igangsatte motiv for de adelige godsejere. Opmærksomheden bør nok i stedet først og fremmest rettes mod periodens stærkt stigende skatter. Hvor Fridericia ved konstateringen af væxten i de skattefrie ugedagsbønders antal fremhævede nødvendigheden af forøget hoveri som den primære årsag og betragtede skattefriheden som en sekundær følge, ¹⁸ er der grund til at påpege, at denne i sig selv indebar fordele også for adelen, idet fæsternes muligheder for at udrede afgifterne til den adelige godsejer dermed lettedes og forbedredes. Allerede C. G. Weibull tildelte ugedagsbøndernes skattefrihed en selvstændig rolle som motiv for adelens arronderingsbestræbelser og har ganske givet ret, når han hævder, at Karl XI's indskrænkninger i ugedagsbøndernes skattefrihed i 1680'erne havde til følge, »att det kanske viktigaste drivande intresset för adeln att fortfarande söka avrunda sina gods försvann. Koncentrationssträvandena av sådan omfattning, att de fingo allmän betydelse, upphörda från denna tid«. ¹⁹ Først på det seneste er synspunktet klart og markant – og nu på sikrere grundlag – understreget af Ladewig Petersen, der angiver det stigende skattetryk i 17. århundrede som adelens hovedmotiv til at forøge antallet af skattefrie, men hoveriagtige ugedagsbønder, ²⁰ der i øvrigt også kunne omfatte udensofns fæstere, idet ikke sognegrænsen, men faktisk uge-

16. HT 9. rk. I p. 38ff.

17. Kr Sk 1565 2/2 (p. 102).

18. HT 6. rk. II p. 586.

19. C. G. Weibull: anf. arb. p. 80f, citat p. 81. – Se også Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. Studier i dansk Landbrugshistorie omkring 1600 (1942/1973) p. 202.

20. E. Ladewig Petersen i (Gyldendals) Danmarks Historie p. 509 og Dansk Socialhistorie 3 pp. 357ff, 375.

dagsarbejde var afgørende for skattefriheden.²¹ Kronologien i arronderingsprocessens forløb for de lollandske adelsgodsets vedkommende understøtter i høj grad denne tese; mageskifteaktivitetens kulmination i 1620'erne og især 1630'erne skal givet ses på baggrund af de hastigt stigende skatter efter 1620.²² Undersøgelsen af det lollandske adelsgodsets strukturelle udvikling i 16.-17. århundrede synes at give anledning til en modificering af adelsgodsets geografiske koncentration i 16. århundrede, ligesom den klart antyder, at arronderingsprocessen ikke havde form af en kontinuerlig og målrettet udvikling, men tværtimod først for alvor kom i gang som følge af den øgede skattebyrde i Christian IV's tid. Der er grund til atter at fremhæve Ladewig Petersens foran (p. 88) citerede påpegning af, at »— måske især nedadgående konjunkturer og skattetryk kan have indeholdt incitamenter til storgodsdannelse«.

Det øgede skattetryk bevirkede fremkomsten af velarronderede gods komplekser, hvorved mulighederne for det hoveridrevne hovedgårdssystem skabtes. Hovedgårdsdriftens væxt fulgte da også først i kølvandet på denne ændring i godsstrukturen, hvilket tydeligt kan aflæses af Gunnar Olsens tabeller og bilag over hovedgårdsudvidelserne, hvis antal tog til i 1630'erne og især 1640'erne.²³ Det af denne udvikling affødte øgede arbejdskraftbehov gav sig vel primært udslag i, at flere fæstere blev hoveripligtige, hvilket jo i øvrigt var en betingelse for skattefriheden. Om hoveripresset på den enkelte fæster i første omgang øgedes væsentligt er måske derimod nok et spørgsmål, som kan diskuteres, men desværre ikke besvares. Her har Hans H. Fussings resignerende konklusion, at »det sparsomme materiale tillader ingen avgørelse av spørgsmaalet om hoveriets omfang« beklageligvis fortsat gyldighed, men hans ganske vist få og spredte eksempler tyder ikke på noget særligt stort hoveri i 17. århundredes første halvdel.²⁴ Hvornår den udvikling, som resulterede i hoveriets voldsomme omfang i 18. århundrede, tog sin begyndelse, kan der således kun gisnes om. Omend man må antage visse mindre stigninger tidligere, forekommer det ikke utænkeligt, at den egentlig betydende væxt i den enkelte fæsters hoveribyrd først for alvor satte ind i 1650'erne og især under den ældre enevælde, hvor udvidelsen af hovedgårdsjorderne kulminerede.²⁵ De ydre rammer for en kraftig og effektiv udnyttelse af fæstegodsets hoveriressourcer var da perfekte, skabt i første halvdel af 17. århundrede, men ganske givet overvejende ud fra helt andre motiver.

21. Hans H. Fussing *ibid.*; H. Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660* (1978) pp. 179, 185ff.

22. H. Bennike Madsen: *anf. arb.* p. 227ff, især p. 233ff; cf. E. Ladewig Petersen i (*Gyldendals Danmarks Historie* p. 507f og *Dansk Socialhistorie* 3 p. 342f.

23. Gunnar Olsen: *anf. arb.* tabel 3 p. 163, bilag II p. 314ff.

24. Hans H. Fussing: *anf. arb.* pp. 195, 212ff, citat p. 216.

25. Gunnar Olsen: *anf. arb.* tabel 3 p. 163.

Summary

Describing the geographical structures of 18 estates (in the island of Lolland in the districts Musse and Fuglse) and comparing their state in 1660 by 1568 the thesis is an attempt to determine when the nobility began uniting their landed possessions around the manors.

Traditionally Danish historians assume, that demesnes run by tenants working as forced labor (as we recognize in some estates of the eighteenth century) was a kind of operation that had been developed gradually since the high Middle Ages.

However recent research (C. A. Christensen, Erik Ulsig) shows that in the later Middle Ages the estates were generally made up by a number of – often widely scattered – tenant farms paying rent. Thus the traditional assumption cannot be maintained.

By 1568 about half the farmland run by tenants of the districts Musse and Fuglse lay within the same parish (or in adjoining villages) as the manor. One third lay scattered outside the ring of neighboring parishes.

By 1660-62 the share in core had risen to about three fourth within the same parish (or in adjoining villages) as the manor. Only 17% lay outside the ring of neighboring parishes. The estates had been uniting their possessions and their tenants.

Since Ths. B. Bang (1903) it has been assumed that the nobility – like the crown – gathered their tenant farms near their manors by means of exchanges of land with the crown in 1559-1588.

This thesis shows that in Lolland exchanges of land between the crown and the nobility took place from 1536 to 1662. But it was particularly in the 1620's and 1630's that the exchanges resulted in uniting the possessions around the manors.

Presumably the primary motives for uniting the landed possessions were the rapidly increasing taxes in the seventeenth century. Tenants transformed to tax-free, so called week-day laborers (C. G. Weibull, E. Ladewig Petersen) meant decreased tax burdens and resulted in expanded production on the demesne. Hereby labor demands rose, more tenants became forced labor. Not until later – perhaps after 1660 – work pressure on the individual tenant increased.